

Acta Politica Polonica

nr 1/2020 (49)

(dawne Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego Acta Politica)

Rada Naukowa

Fulvio Attinà, University of Catania; Urszula Chęcińska, Uniwersytet Szczeciński; Charles Elworthy, Oxford University; Tengiz Iremadze, New Georgian University; Artur Kopka, Europa-Universität Viadrina; Henri Menuhier, Sorbonne Nouvelle; Partha Pratim Basu, Jadavpur University; Walter Rothholtz, Babeş-Bolyai-Universität Klausenburg; Janusz Ruskowski, Uniwersytet Szczeciński; Bogdan Szajkowski, University of Exeter; Bogdan Szlachta, Uniwersytet Jagielloński; Andrzej Stelmach, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza; Konstanty Adam Wojtaszczyk, Uniwersytet Warszawski

Redaktorzy naukowi

Małgorzata Kamola-Cieślak, Katarzyna Zawadzka-Witt

Redaktorzy numeru

Małgorzata Kamola-Cieślak, Katarzyna Zawadzka-Witt

Redaktorzy tematyczni

lista dostępna na stronie www.wnus.edu.pl/ap

Redaktor statystyczny

Andrzej Dąbrowski

Redaktorzy językowi

Język polski – Elżbieta Blicharska
Język angielski – Dorota Alewras

Recenzenci

lista dostępna na stronie: www.wnus.edu.pl/ap

Skład komputerowy

Marcin Kaczyński

Adres redakcji

71-004 Szczecin, ul. Krakowska 71–79; e-mail: [redakcja.app\(at\)gmail.com](mailto:redakcja.app(at)gmail.com), [app\(at\)usz.edu.pl](mailto:app(at)usz.edu.pl)

Wersja papierowa czasopisma jest wersją pierwotną

Elektroniczna wersja czasopisma jest dostępna na stronach: www.wnus.edu.pl/ap

Streszczenia opublikowanych artykułów są dostępne online w międzynarodowej bazie danych The Central European Journal of Social Sciences and Humanities <http://cejsh.icm.edu.pl>

Pełne wersje opublikowanych artykułów dostępne są w bazach: CEEOL i Bazhum

© Uniwersytet Szczeciński 2020

ISSN 2451-0432 (1640-6818, 0867-0617)

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIwersYTETU SZCZECIŃSKIEGO

Wydanie I. Ark. wyd. 5,0. Ark. druk. 4,5. Format B5. Nakład 68 egz.

Spis treści

Benon Zbigniew Szalek Some praxeological remarks on the so-called "political correctness", "group thinking" and related problems	5–13
Agnieszka Podłucka Polityka tożsamości i wychowanie do demokracji i tolerancji w europejskim modelu państwa prawa wobec wyzwań różnorodności aksjologicznej i kulturowej Europy XXI wieku	15–29
Grażyna Gadomska Wybrane zadania samorządu gminnego w Polsce w zakresie ochrony środowiska w kontekście integracji europejskiej	31–39
Małgorzata Bielecka Odnowa wsi i rozwój obszarów wiejskich po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej na przykładzie gminy Ślesin, w województwie wielkopolskim	41–49
Wanninayaka M. Semasinghe Development, what does it really mean?	51–59
Marko Ačić Preventive diplomatic activities as a modified way of peaceful settlement of disputes at the beginning of the crisis in Yugoslavia	61–71

Some praxeological remarks on the so-called “political correctness”, “group thinking” and related problems

BENON ZBIGNIEW SZALEK
PROF. DR HAB.

Uniwersytet Szczeciński, Wydział Nauk Społecznych
e-mail: benon.szalek@(at)gmail.com

Keywords praxeology, political correctness, group thinking

Abstract This paper presents some reflections on the so-called “political correctness”, “group thinking” and related problems in the light of praxeology, which deals, inter alia, with factors increasing or/and decreasing efficiency, efficacy of human actions/activities such as decision making.

Kilka prakseologicznych uwag o tzw. politycznej poprawności, grupowym myśleniu i pokrewnych problemach

Słowa kluczowe prakseologia, poprawność polityczna, grupowe myślenie

Abstrakt W artykule przedstawiono kilka refleksji na temat tzw. politycznej poprawności, grupowego myślenia i pokrewnych problemów. Prakseologia zajmuje się, między innymi, czynnikami zwiększającymi lub/i zmniejszającymi efektywność działań ludzkich, np. podejmowania decyzji.

Introduction

According to the *SAGE Encyclopedia of Action Research*, “praxeology is a theory of human action or practice.... the origins of praxeology lie in the concern of Greek moral philosophers, notably Aristotle, with knowledge in the service of human betterment” (Coghlan, Brydon-Miller, 2014).

The above definition requires two remarks.

Firstly, the expression: “in the service of human betterment” suggests that praxeology does not deal with destructive actions like war etc.

Economic aspect of war(fare) was appreciated by such strategists as Sun Tzu (around 500 BC) in China, and C. von Clausewitz (18/19th century AD) in Prussia. According to Sun Tzu, “generally in war the best policy is to take a state intact; to ruin it is inferior to this” (Sun Tzu,

1963, p. 77). C. von Clausewitz emphasized the relation between “profits of war” and “military expenses” (Clausewitz, 1989). In the case of secret services (intelligence etc.), praxeology cannot be understood as being in the service of human betterment (Nouzille, 2015; Paczuska, 2018).

Secondly, the term “praxeology” is associated with A. Espinas. According to M. Petruszewycz, “Le mot ‘praxéologie’ semble avoir été employé pour la première fois dans ‘Les origines de la technologie’, par A. Espinas..., *Revue Philosophique*, Août-Septembre 1890 et 1891...” (Petruszewycz, 1965, p. 11). In fact, the term “praxéologie” appears in the *Revue Philosophique de la France Et de L'Étranger* in 1890 (Les origines de la technologie) (Espinas, 1890). In 1993, praxeologie was understood as: “the study of human action and conduct” (Webster’s Dictionary, 1993, p. 1782).

In 2009, G. Rydlewski understood praxeological reorientation of governance as “higher efficiency, quality, efficacy of activities and economization of principles of performing duties and evaluation” (Rydlewski, 2009, p. 134). In 2014, *Collins English Dictionary* defined “praxeology” as follows: “(Philosophy) (especially in some schools of economic theory (e.g. the Austrian school of praxeology (Mises)) the deductive study of human action” (Collins, 2014).

The above definitions suggest that praxeology deals/should deal not only with positive/constructive actions (improvement, betterment, higher efficiency and effectiveness of positive/constructive actions), but also with higher effectiveness of destructive actions (for instance during a war, in particular – a hybrid war) (Szalek, 2015, 2016; Wrzosek, 2018). Some researchers regard politics as a subfield of praxeology (Apăvăloaei, 2015).

Correctness > political correctness

“Correctness” is understood by Webster’s Dictionary (1993, p. 511) as (inter alia) “the quality or state of being correct”, whereas “correct” is explained as “adhering or conforming to an approved or conventional standard”, or “conforming to logical or proven principles or agreeing with known truth” (whatever it means²).

One can distinguish “scientific correctness”, “religious correctness”, “social correctness”, “ethnic correctness”, “racial correctness”, “eco(logical) correctness”, “intellectual correctness”, “moral correctness”, “political correctness” (Bard, Cerf, 1994; Bernstein, 1990). “Incorrect” (> “incorrectness”) is explained as (inter alia) “failing to agree with a copy or model or with established rules” and “failing to coincide with the truth” (Webster’s Dictionary, 1993, p. 1145). The question is: what and where is “the truth”? For example, which religion is the true one? Which opinions on the climate change are the true ones? Let us imagine, for instance, terror of religious correctness, or terror of political/ethnic/scientific or other illusory/false “truths”. In certain cases, “correctness” may not be solely constructive (positive), but also destructive (negative).

Let us focus on “political correctness” (Cialdini, Goldstein, 2004; Cole, 2006; Feldstein, 1997; Fisch, 1994; Gilens, Murakawa, 2002; Green, 2006; Hildebrandt, 2005; Holder, 1987; Hollander,

¹ Author’s remark.

² Author’s remark.

1994; Horgan, 2013; Levin, 2010; Livni, 2019; Loury, 1994; Moller 2016; Parekh, 2017; Rawson, 1981; Rogers, Green, Ternovski, Young, 2017; Roper, 2019; Rosenblum, Schroeder, Gino, 2019; Sparrow, 2002; Stasińska, 2005; Vis, 2018; Wilson, 1995). The term “political correctness” has a long history. According to C. Roper, “the term first appeared in Marxist – Leninist vocabulary following the Russian Revolution of 1917 (“politicheskaya pravilnost”³). At that time it was used to describe adherence to the policies and principles of the Communist Party of the Soviet Union...” (Roper, 2019, p. 1).

Later, as I. McLean records, “the movement for political correctness... promoted anti-sexist and anti-racist speech and behavior codes...” (McLean, 1996, p. 379).

According to E. Knowles and J. Elliot, “political correctness” is “conformity to a body of liberal or radical opinion on social matters, characterized by the advocacy of approved views and the rejection of language and behavior considered discriminatory or offensive” (Knowles, Elliot, 1997). R. Rorty understood “political correctness” as a product of civilization that reflects “a basic desire to tolerate, not persecute, those who have different faiths, beliefs, or skin color” (Rorty, 1998, pp. 81–82; Roxburg, 2002, p. 302; Dzenis, Nobre Faria, 2019, p. 2).

At present, according to C. Roper, “political correctness” is a term “used to refer to language that seems intended to give the least amount of offence, especially when describing groups identified by external markers such as race, gender, culture, or sexual orientation” (Roper, 2019). S. Dzenis and F. Nobre Faria seem to present a more general approach to the problem: “the social impact of the term justifies the choice of PC (political correctness⁴) over less impactful terms such as self-censorship (Cook, Heilman, 2012)... or conformity...” (Williams, 2016; Dzenis, Nobre Faria, 2019).

Nevertheless, in communist countries (such as Poland, Soviet Union, North Korea, China, Cambodia etc.) “political correctness” had/has a sinister meaning that does not match the above-mentioned, “western” opinions.

According to some leftist commentators (inter alia Mink, 2016) in the United States, conservatives use “political correctness” to “suppress criticism” of their ideology (Krugman, 2012). E. Livni, reviewing a paper written by M. Rosenblum, J. Schroeder and F. Gino (2019), remarks that “today, academics say it (political correctness⁵) has two components. One is connected with ‘censorship’ (directed at words, thoughts, actions), and the other is connected with the use of tactics that are seemingly intended to help the disadvantaged” (Livni, 2019). And he adds: “correctness does not refer to truth or falsehood but to what seems morally right during a particular period in certain circles” (Livni, 2019, p. 3). This is incompatible with the definition presented in Webster’s dictionary (1993, p. 1145). E. Livni, referring to the conclusion of the paper written by M. Rosenblum et al. (2019), points out that “politically incorrect speech tends to strike listeners as sincere, indicating that the communicator’s beliefs are truly held” and that “being politically correct may create an illusion that the communicator is persuadable regardless of actual persuasibility”.

The way I see the problem is: political correctness is a multidimensional problem. For instance, let us analyze the relationship between “truth” and “political correctness”.

³ Author’s remark.

⁴ Author’s remark.

⁵ Author’s remark.

Let us distinguish 5 kinds of “truth”:

1. “Truth” based on correctly interpreted facts.
2. “Truth” based on genuine but incorrectly interpreted (misunderstood) facts.
3. “Truth” based on misinformation.
4. “Truth” based on lies, fantasy (disinformation, press facts).
5. “Mixed truth” based on genuine, correctly interpreted facts, misinformation, disinformation, censorship/selection of information, press facts etc.

Consequences of political correctness based on “truths” No. 2–5 do not require any additional comment.

Group thinking

Group decision making is associated with various councils (for instance: political councils like councils of ministers), think tanks, staffs, boards of directors, brainstorming groups, etc.).

Let us use “brainstorming” as an example (Osborn, 1963). A.M. Colman defines “brainstorming” as “a method of generating ideas and solving problems through the encouragement of intensive spontaneous group discussion” (Colman, 2003, p. 101).

There are a variety of brainstorming techniques (number of participants, relation: experts – novices, time, etc.), but the main rules or principles are: withholding criticism, reaching for quantity (ideas), increasing creativity of the brainstorming group and stimulating idea generation (inter alia by reducing social inhibitions inside the group) (Osborn, 1963).

The problem with brainstorming is called “groupthink” (Aldag, Fuller, 1993; Cain, 2012; Cline, 1990; De Bono, 1999; Fuller, Aldag, 1997; Janis, 1971, 1972, 1984; Maoz, 1990; Obłój, 1994; Packer, 2009; Schafer, Crichlow, 2010; Sunstein, Hastie, 2014; ‘t Hart, 1990, 1997, 1998; Turner, Pratkanis, 1998; Wexler, 1995; Wilcox, 2010). A.M. Colman defines “groupthink” as “a collective pattern of defensive avoidance, characteristic of group decision making in organizations in which group members develop rationalizations supporting shared illusions of their own infallibility and invulnerability within the organization” (Colman, 2003, p. 318).

According to I. Janis, “the main principle of groupthink, which I offer in the spirit of Parkinson’s Law, is this: The more amiability and esprit de corps there is among the members of a policy-making group, the greater the danger that independent critical thinking will be replaced by groupthink, which is likely to result in irrational and dehumanizing actions directed against out groups” (Janis, 1972, p. 43). I. Janis refers (inter alia) to:

- a) group cohesiveness (minimizing conflict) becoming “more important than individual freedom of expression”,
- b) leaders “only allowing certain questions (no alternative viewpoints) to be asked”, “asking for opinions of only certain people in the group”,
- c) avoiding raising controversial issues (Janis, 1972, p. 9).

It stands to reason that brainstorming groups infected with groupthink are/will be less effective/efficient than sound brainstorming groups. There are a number of cures against this infection. Some of them can be named “brainwriting” (e.g. Rohrbach, 1969; Van Gundy, 1984).

Let us illustrate this solution with Nominal Group technique (NGT) (Flood, 1995). According to R. Flood, NGT:

differs from brainstorming in that the idea generation does not happen through open or even structured spoken contributions. Idea generation comes from thinking, writing down thoughts and then sharing them in the written form. This has the benefit of preventing assertive, authoritative and articulate people, or groups, dominating the floor and controlling the process. Another advantage is that ideas remain anonymous, thus avoiding peer group pressure which restrains people from making out of the ordinary contributions (Flood, 1995, p. 97).

However, R. Flood (1995, p. 97) adds: “Conversely, it (brainwriting⁶) has the disadvantage of cutting out learning and understanding that occurs during speech” (Kleist, 1985, pp. 319–324).

I. Janis devised a number of ways of preventing groupthink, such as: invitation of outside experts, independent groups dealing with the same problem, careful examination of all ideas, leaders keeping their opinions for themselves (they should not impose their opinions on the participants of brainstorming session, etc.) (Janis, 1972, pp. 209–215).

Related problems

There are a number of issues associated with “political correctness” and “groupthink”. I will try to shed some additional light on these problems and tentatively identify some mechanisms behind these terms.

First of all, let us deal with “cue giving” and “cue taking”. According to A. Downs, “the average citizen cannot be expert in all the fields of policy that are relevant to his decisions. Therefore, he will seek assistance from men who are experts in those fields, have the same political goals he does, and have good judgment” (Downs, 1957, p. 233; Gilens, Murakawa, 2002, p. 15). For example, M. Gilens and N. Murakawa emphasize that

for most Americans, most political issues are complex and remote... Citizens have clear incentives to take political cues from those... experts or elites whose views are conveyed by the media. But while the incentives for elite cue taking are clear, the process and the implications are not... are elite cues effective in guiding citizens toward the political choices that a more informationally demanding process would produce? (Gilens, Murakawa, 2002, p. 15).

A. Downs regards the elite cue as “a common heuristic”. However, his understanding of “heuristic” is based on psychology and sociology, and it has nothing to do with traditional heuristics used in problem solving (Szałek, 2011). According to M. Gilens and N. Murakawa, elite (for example “deep state”, agents of influence) can “greatly simplify political preference formation” (Gilens, Murakawa, 2002, p. 28). They put a question: “How effective is cue based political decision making?” (Gilens, Murakawa, 2002, p. 31).

⁶ Author’s remark.

B. Vis presents rather pessimistic opinion: “political elites use the availability heuristic and possibly the representativeness one for making complex decisions under uncertainty... we still know relatively little about when political elites use which heuristic with what effect(s)” (Vis, 2018, p. 1).

Let us try to reconstruct a simplified scheme: deep state (Kościelny, 2019), cue givers, elites, real power) > political correctness (playing with the Overton Window of Political Possibilities (Szalek, 2013)), propaganda (Kula, 2005) > political fiction, mass media, agents of influence, public opinion) > cue takers > some democracy (self-censorship) > consequences/effects.

It is worth emphasizing that the above mentioned chain (deep state – consequences) concerns one state (Stasińska, 2005), whereas in reality there are around 200 states (at least 200 societies with more or less differing political correctness – on the same planet (predictable/unpredictable effects, snow ball effect, avalanche effect, good/wrong priorities of cue givers, etc.; cf the problem of internal differentiation of political correctness in those societies).

Of course, the problem of political correctness must be seen in the context of other kinds of correctness – such as “religious correctness”, etc.

As for “groupthink”-like problems (in such structures as Group Bilderberg, European Parliament) one could mention here: conformity to group norms/politics, peer pressure (follow your peers!), group shift and group/team errors (riskier decisions in groups), bandwagoning (hop on!), herd behavior (inter alia: panicking). The outcome of such mechanisms can hardly be predictable (positive, negative or both).

References

- Aldag, R.J., Fuller, S.R. (1993). Beyond fiasco: A reappraisal of the groupthink phenomenon and a new model of group decision processes. *Psychological Bulletin*, 113 (3), 533–552.
- Alger, D. (1998). *Megamedia: How Giant Corporations Dominate Mass Media, Distort Competition, and Endanger Democracy*. Lanham: Rowan and Littlefield.
- Apăvăloaei, M. (2015). Is Politics a Subfield of Praxeology. *The Quarterly Journal of Austrian Economics*.
- Bard, H., Cerf, K. (1994). *The Official Politically Correct Dictionary and Handbook*. London.
- Bernays, E. (1928). *Propaganda*. New York: H. Liveright.
- Bernstein, R. (1990). The rising hegemony of the politically correct. *The New York Times*.
- Bower-Bir, J.S., D’Amico, N.J. (2013). *A Tool for All People, but Not All Occasions: How Voting Heuristics Interact with Political Knowledge and Environment*. Bloomington: Workshop in Political Theory and Policy Analysis.
- Cain, S. (2012). The rise of new groupthink. *The New York Times*.
- Cialdini, R.B., Goldstein, N.J. (2004). Social influence: Compliance and conformity. *Annual Review of Psychology*, 55, 591–621.
- Clausewitz, C.v. (1989). *On War*. M. Howard, P. Part (eds and transl.). Princeton: Princeton University Press.
- Cline, R.J.W. (1990). Detecting groupthink: methods for observing the illusion of unanimity. *Communication Quarterly*, 38 (2), 112–126.
- Coghlan D., Brydon-Miller, M. (eds) (2014). *The SAGE Encyclopedia of Action Research*. Los Angeles: SAGE Publishing.
- Cole, J.R. (2006). Academic freedom under fire. *Daedalus*, 134 (2), 5–17.
- Collins English Dictionary* (2014). Hesper Collins Publishing.
- Colman, A.M. (2003). *Dictionary of Psychology*. New York: Oxford University Press Inc.

- Cook, P., Heilman, C. (2012). Two types of self-censorship: public and private. *Political Studies*, 61 (1), 178–196.
- De Bono, E. (1967). *The Use of Lateral Thinking*. Mica Management Resources Inc. Warszawa: Wyd. Medium.
- De Bono, E. (1999). *Six Thinking Hats, The McQuaig Group Inc.* Warszawa: Wyd. Medium.
- Downs, A. (1957). *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper Collins.
- Dzenis, S., Nobre Faria, F. (2019). Political Correctness: The Twofold Protection of Liberalism. *Philosophia*, 1–20.
- Espinas, A. (1890). Les Origines de la technologie. *Revue Philosophique De La France Et De L'Etranger*, 30, 295–314.
- Feldstein, R. (1997). *Political correctness: A response from the cultural left*. Minneapolis: University of Minnesota.
- Fish, S.E. (1994). *There is no such thing as free speech, and it's a good thing too*. New York: Oxford University Press.
- Flood, R. (1995). *Solving Problem Solving*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd.
- Fuller, S.R., Aldag, R.J. (1997). *Challenging the mindguards: Moving small group analysis beyond groupthink*. In: P't Hart, E.K. Stern, B. Sundelius (eds), *Beyond Groupthink: Political Group Dynamics and Foreign Policy Making*, pp. 55–94. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Gilens, M., Murakawa, N. (2002). Elite cues and political decision making. *Political Decision Making, Deliberation and Participation*, 6, 15–49.
- Goidel, R.K., Shields, T.G. (1994). The Vanishing Marginals, the Bandwagon, and the Mass Media. *Journal of Politics*, 56 (3), 802–810.
- Green, D.G. (2006). *We're (nearly) all victims now: How political correctness is undermining our liberal culture*. London: Civitas.
- Hankiss, E. (1986). *Pulapki społeczne*. Warszawa: PW Wiedza Powszechna.
- Hildebrandt, M. (2005). *Multikulturalismus und political correctness in den USA*. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften.
- Holder, R.W. (1987). *The Language of Evasion, Hypocrisy, Prudery and Deceit*. London.
- Hollander, P. (1994). Imagined tyranny. Political correctness reconsidered. *Academic Questions*, 7 (4), 51–73.
- Horgan, J. (2013). Should reason on race and IQ be banned? *Scientific American*.
- Janis, I. (1971). “Groupthink”. *Psychology*, 5 (6), 43–46, 74–76.
- Janis, I. (1972). *Victims of Groupthink: a Psychological Study of Foreign Policy Decisions and Fiascoes*. Boston: Houghton Mifflin.
- Janis, I. (1984). *Groupthink: Psychological Studies of Policy Decisions and Fiascoes*. Boston: Houghton Mifflin.
- Kleist, H.v. (1985). *Sämtliche Werke und Briefe*. München: Helmut Sembdner, pp. 319–324.
- Knowles, E. Elliot, J. (1997). *The Oxford Dictionary of New Words*. Oxford: Oxford University Press.
- Kościelny, R. (2019). Dwa światy: nasz i ich. *Warszawska Gazeta*, 22–23.
- Krugman, P. (2012). The New Political Correctness. *The New York Times*.
- Kula, H.M. (2005). *Propaganda współczesna. Istota – właściwości*. Toruń: Wyd. Adam Marszałek.
- Lasswell, H.D. (1930). *Psychopathology and politics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Levin, A. (2010). *The cost of free speech: Pornography, hate speech and their challenge to liberalism*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Livni, E. (2019). Politically incorrect speech can be good politics. *Quartz*, 1–6.
- Loury, G.C. (1994). Self-censorship in public discourse. A theory of “political correctness” and related phenomena. *Rationality and Society*, 6 (4), 428–461.
- Maoz, Z. (1990). Framing the national interest: The manipulation of foreign policy decisions in group settings. *World politics*, 43 (1), 77–110.
- McLean, I. (1996). *Concise Oxford Dictionary of Politics*. New York: Oxford University Press.
- Mink, E. (2016). Trump's Political Correctness Con Job. *Huffington Post*.
- Moller, D. (2016). Dilemmas of political correctness. *Journal of Practical Ethics*, 4 (1), 1–22.

- Morton, R., Mueller, D., Page, L., Torgler, B. (2015). Exit polls. Turnout, and bandwagon voting: Evidence from a natural experiment. *European Economic Review*, 77, 65–81.
- Nouzille, V. (2015). *Les Tueurs de la République*. Paris: Librairie Arthème Fayard.
- Oblój, K. (1994). *Mikroszkółka zarządzania*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, p. 193.
- Osborn, A.F. (1963). *Applied imagination. Principles and procedures of creative problem solving*. New York: Charles Scribner's Sons.
- Packer, D.J. (2009). Avoiding groupthink: whereas weakly identified members remain silent, strongly identified members dissent about collective problems. *Psychological Science*, 20 (5), 546–548.
- Paczuska, A. (2018). *Rosyjskie służby specjalne – czyli jak rozbić państwo*. Łódź: Fundacja Wyszehradzka.
- Parekh, B. (2017). Limits of free speech. *Philosophia*, 45 (3), 931–935.
- Petruszewycz, M. (1965). À propos de la praxéologie. *Mathématiques et sciences humaines*, 11, 11–18.
- Rawson, H.A. (1981). *A Dictionary of Euphemisms and Other Doubletalk*. New York: Crown Publisher.
- Rogers, T., Green, D.P., Ternovski, J., Young, C.F. (2017). Social pressure and voting: A field experiment in a high-salience election. *Electoral Studies*, 46, 87–100.
- Rohrbach, B. (1969). Kreativ nach Regeln – Methode 635, eine neue Technik zum Lösen von Problemen. *Absatzwirtschaft*, 12, 73–75.
- Roper, C. (2019). *Political correctness*. Retrieved from: <https://www.britannica.com/topic/political-correctness> (30.05.2019).
- Rorty, R. (1998). *Achieving our country: Leftist thought in twentieth-century America*. Cambridge: Harvard University Press.
- Rosenblum, M., Schroeder, J., Gino, F. (2019). Tell it like it is: When politically incorrect language promotes authenticity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 15.
- Roxburg, A. (2002). *Preachers of Late: The rise of the far far right*. London: Gibson Square Books.
- Rydlowski, G. (2009). *Rządzenie w świecie megazmian*. Warszawa: Elipsa.
- Schafer, M., Crichlow, S. (2010). *Groupthink versus high-quality decision-making in international relations*. New York: Columbia University Press.
- Sparrow, R. (2002). Talking sense about political correctness. *Journal of Australian Studies*, 26 (73), 119–131.
- Stasińska, P. (2005). Political correctness, czyli poprawność polityczna w przestrzeni kulturowej i językowym obrazie świata Amerykanów, Polaków i Rosjan. *Scripta Neophilologica Posnaniensia*, 7.
- Sunstein, C.R., Hastie, R. (2014). *Wiser: Getting Beyond Groupthink to Make Groups Smarter*. Harvard Business Review Press.
- Sun Tzu (1963). *The Art of War*. Oxford: At the Clarendon Press.
- Szałek, B.Z. (2011). The so-called political heuristics in the light of praxeology. *Reality of Politics*, 3.
- Szałek, B.Z. (2012). The so-called “political heuristics” in the light of praxiology. *Reality of Politics*.
- Szałek, B.Z. (2013). Some praxiological reflections on the so-called ‘Overton Window of Political Possibilities’, ‘framing’, and related problems. *Reality of Politics*, 4, 237–257.
- Szałek, B.Z. (2015). Geopolitics, Political Topology and Hybrid Warfare. *Reality of Politics*, 6, 86–97.
- Szałek, B.Z. (2016). The blurred problem of foreign funding of civil society organizations in the light of political marketing, praxiology and hybrid warfare. *Reality of Politics*.
- ‘t Hart, P. (1990). *Groupthink in Government: a Study of Small Groups and policy failure*. Amsterdam: Rockland, MA: Swets and Zeitlinger.
- ‘t Hart, P., Stern, E.K., Sundelius, B. (1997). *Beyond Groupthink: Political Group Dynamics and Foreign Policy-Making*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- ‘t Hart, P. (1998). Preventing groupthink revisited: evaluating and reforming groups in government. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 73 (2–3), 306–326.

- Turner, M.E., Pratkanis, A.R. (1998). Twenty-five years of groupthink theory and research: lessons from the evaluation of a theory. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 73 (2–3), 105–115.
- Tversky, A., Kahneman, D. (1981). The framing of decisions and the psychology of choice. *Science*, 211, 453–458.
- Van Gundy, A. (1984). Brainwriting for New Product Ideas: An Alternative to Brainstorming. *Journal of Consumer Marketing*, 2, 67–74.
- Vis, B. (2018). *Heuristics and Political Elite's Judgment and Decision-Making*. Retrieved from: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1478929917750311> (16.05.2019).
- Webster's Third New International Dictionary* (1993). Ph. Babcock Gove ed. Merriam Webster Inc. Cologne: Kōnemann Verlagsgesellschaft MBH.
- Wexler, M.N. (1995). Expanding the groupthink explanation to the study of contemporary cults. *Cultic Studies Journal*, 12 (1), 49–71.
- Wilcox, C. (2010). *Groupthink: an impediment to success*. Bloomington: Xlibris Corp.
- Williams, J. (2016). *Academic freedom in an age of conformity: Confronting the fear of knowledge*. New York: Palgrave Macmillan.
- Wilson, J.K. (1995). *The myth of political correctness: The conservative attack on higher education*. Durham: Duke University Press.
- Wrzosek, M. (2018). *Wojny przyszłości*. Warszawa: Fronda PL.

Polityka tożsamości i wychowanie do demokracji i tolerancji w europejskim modelu państwa prawa wobec wyzwań różnorodności aksjologicznej i kulturowej Europy XXI wieku

AGNIESZKA PODŁUCKA
MGR

Wydział Prawa i Administracji UAM
Studia doktoranckie

Słowa kluczowe tożsamość europejska, edukacja do demokracji i tolerancji, islam, wartości

Abstrakt Niniejszy artykuł jest próbą wypracowania nowoczesnego modelu tożsamości europejskiej z uwzględnieniem muzułmańskich wpływów i dyskursu islamskiego. Autorka poszukuje efektywnych rozwiązań i narzędzi szeroko pojętej dynamicznej integracji społecznej w Europie kryzysów, zmagającej się z nagłym napływem ludności. Rozważania pogłębione o analizie islamu jako sposobu życia i systemu normatywnego, prowadzą do wniosku, że pomimo różnic pomiędzy kulturami istnieją aksjologiczne podobieństwa, będące kluczem do zawarcia europejskiej umowy społecznej, ukierunkowanej na osiągnięcie ładu społecznego, i będącej gwarantem wewnętrznego bezpieczeństwa. Znalezienie podobieństw to punkt wyjścia do wychowania obywateli Europy w duchu demokracji i tolerancji oraz respektowania tych samych wartości przez jej starych i nowych obywateli.

European identity and education for democracy and tolerance in the modern rule of law in context of axiological and cultural diversity and challenges of 21st century Europe.

Keywords European identity, education for democracy and tolerance, Islam, values

Abstract This article is an attempt to develop a modern model of European identity including Muslim influences and Islamic discourse. The author is looking for effective solutions and tools for broadly understood dynamic social integration in Europe of crises dealing with a sudden influx of people. The analysis of Islam as a way of life and the normative system leads to the conclusion that, despite the differences between cultures, there are axiological similarities, which are the key to the conclusion that a European social agreement aimed at achieving social order and being a guarantee of internal security is possible. Finding similarities is the starting point for educating Europeans to democracy and tolerance, and for respecting the same values which are to be shared by old and new citizens.

Wprowadzenie

Demokracje Europy XXI wieku zmagają się aktualnie z zagrożeniami, wynikającymi z przyjmowania do swoich krajów osób odmiennej kultury i religii i potrzebą ich szybkiej i pełnej integracji społecznej. Po dekadach wolności od lęku nowe tysiąclecie przyniosło zamachy terrorystyczne, a tym samym – strach przed islamem, świętą wojną i nową moralnością, która miałaby nadejść wraz z wyznawcami niebezpiecznej religii. W obliczu wyzwań związanych z różnorodnością aksjologiczną i etniczną kontynentu, wynikającą z nie-europejskiego pochodzenia nowych Europejczyków i ich nie-chrześcijańską religią – priorytetem staje się wypracowanie modelu tożsamości europejskiej.

W niniejszym artykule podjęto próbę usystematyzowania zjawiska różnorodności kulturowej Europy z uwzględnieniem jej muzułmańskich wpływów. Przybliżono podstawowe założenia przesłania koranicznego. Wskazano wybrane normy i wartości, jakie kształtują porządek publiczny i polityczny oraz determinują życie jednostki w kwestii religii, etyki i moralności.

Zasadnicze pytania, na które autorka poszukiwała odpowiedzi to przede wszystkim – czy jako Europejczycy jesteśmy w wystarczającym stopniu świadomi nie tylko różnic, ale i podobieństw naszych kultur? Czy można przywołać i aksjologicznie uzasadnić wspólne elementy islamskich i nieislamskich ideałów sprawiedliwości? Czy Europa jest w stanie wypracować model tożsamości europejskiej oparty na zaakceptowaniu pewnych wartości jako uniwersalnych? Czy mimo utrudnień i przeszkód oraz lęków, wynikających z różnic i niezrozumienia – możliwe jest zawarcie europejskiej umowy społecznej, dzięki której można będzie osiągnąć ład społeczny, będący dla Europy gwarantem bezpiecznej egzystencji? Jakie działania powinny zostać podjęte, żeby zintegrować społeczeństwo XXI wieku i wychować je w duchu demokracji i tolerancji oraz respektowania tych samych wartości?

Niniejszy artykuł oparto przede wszystkim na różnorodnych krajowych publikacjach naukowych, uzupełnionych o publikacje w języku angielskim i niemieckim autorstwa prawników, pedagogów i politologów. Cenną pracą systematyzującą pojęcia wspólnego dziedzictwa i rozwiązywania konfliktów na kontynencie jest opracowanie *Kulturowe wartości Europy* pod redakcją Hansa Joasa i Klausa Wiegandta. Autorzy w niezwykle ciekawy sposób ukazują rozwój konfliktów w Europie w ujęciu historycznym, co skłania do konkluzji, że definiowanie problemów i wyzwań z perspektywy tzw. europejskiej znacznie ułatwia ich efektywne rozwiązywanie w perspektywie długookresowej.

Za interesujące opracowanie dotyczące m.in. odmiennych norm kulturowych uznać należy *Lotnisko Europa* autorstwa Iwony Marii Strachanowskiej, wskazującej na potrzebę interkulturowego dialogu w czasach migracji o dużej skali i dużym natężeniu. Europa początku nowego tysiąclecia to nowa rzeczywistość, która wymusza odmienne od dotychczasowych postawy interpersonalne wśród członków społeczeństw przyjmujących imigrantów. *Homo Europaeus* to kategoria człowieka identyfikującego się z nową, odmienną rzeczywistością, pluralizmem kulturowym. Cechują go m.in. jednoczesna przynależność narodowa i europejska (Strachanowska, 2018, s. 11).

Autorka niniejszego artykułu poszukuje odpowiedzi na ważne z punktu widzenia Europejczyka pytanie – czy odpowiedzią na kryzysy, chaos pojęć i wartości oraz społeczne lęki i fobie jest nie tylko dobrze skonstruowany system prawa, ale towarzyszący mu – kompatybilny

i komplementarny – system społecznej edukacji? Sięgając do interdyscyplinarnych źródeł i opracowań, autorka próbuje zdefiniować tzw. europejską tożsamość, żeby ocenić, czy, a jeżeli tak, to dlaczego – demokratyczne wartości można uznać za narzędzia efektywnej integracji społecznej.

Europa jako konglomerat judeochrześcijańskich korzeni i muzułmańskich wpływów – uwagi historyczne

Europa nigdy nie była monolitem, lecz wzajemnym uzupełnianiem się kultur, z różnym natężeniem wpływów w różnych epokach. Kontynent zawdzięcza ducha filozofii – Grekom, ustanowienie porządku prawnego i system zinstytucjonalizowanej władzy – Rzymianom, *Biblię* i religię – Jerozolimie. Warto pamiętać, że „chrześcijaństwo wyrosło z judaizmu” (Hubner, 2012, s. 57), a Biblia chrześcijan zawiera w sobie hebrajski Stary testament. Dzieje naszego kontynentu charakteryzowała wielość kultur, pozostających pod wpływem chrześcijaństwa w jego wariantach rzymskim i ortodoksyjnym, islamu oraz judaizmu (Borgolte, 2004, s. 1–36). Od średniowiecza wpływ na dziedzictwo kulturowe Europy wywierał także islam.

Od kiedy muzułmanie po raz pierwszy wkroczyli do Europy – współistniały w niej trzy religie, a ich wyznawcy współdziałali na siebie. Kiedy muzułmański najeźdźca pokonał namiestnika Kordoby i został ogłoszony emirem Hiszpanii, wokół jego stolicy rozwinęło się silne państwo, dorównujące poziomem kulturowym, cywilizacyjnym i zamożnością Bagdadowi, uważanemu za prężny ośrodek życia intelektualnego. W IX i X wieku Muzułmanie kontrolowali właściwie cały europejski handel morski prowadzony przez floty włoskich miast. Byli nie tylko znakomitymi kupcami, włączającymi Żydów i chrześcijan w drobną wymianę handlową, ale budowali także wspaniałe miasta, nie przejawiając przy tym wrogości wobec rdzennych mieszkańców.

Arabski był językiem religii, literatury, poezji, filologii. W handlu używano *lingua franca* z naleciałościami arabskimi. Chrześcijanie zachowali przy tym swoje romańskie dialekty wywodzące się z łaciny (Duroselle, 2002, s. 115). W czasach kalifatu kordobańskiego, kiedy wielkimi posiadaczami ziemskimi byli Muzułmanie na islam nawróciło się wielu Hiszpanów.

Muzułmanie średniowiecznej Europy dzielili świat na „dom islamu i dom wojny” (Busse, 1988, s. 142). „Dom islamu” miał pozostawać w stałym stanie wojny z nienawroconą na islam częścią świata. Ówczesni muzułmanie uważali, że wojnę można czasowo zawiesić i nie prowadzić jej z niewiernymi – pod warunkiem, że wróg jest zbyt silny, a muzułmańskie siły – niewystarczające. Żydzi i chrześcijanie jako ludzie księgi mieli prawo do własnych założeń i przekonań religijnych. Mogli także posiadać dobra doczesne pod warunkiem płacenia muzułmanom za ich tzw. opiekę – podatku osobistego i gruntowego. Nie-muzułmanie traktowani byli jako obywatele gorszej kategorii. Równoprawność obywatelską gwarantowała konwersja na islam (Noth, 1978, s. 190–204).

Ze względu na przychody z tzw. trybutu, czyli wspomnianego podatku za możliwość zachowania własnej religii – panowie muzułmańscy nie byli zainteresowani nawracaniem ludności na islam. Nieprawdziwe jest zatem twierdzenie, że trzy religie Europy konkurowały ze sobą o wyznawców, doprowadzając do aktów wzajemnej przemocy. Abstrahując od spektakular-

nych i rzeczywistych pogromów, wskazuje się na codzienne zapożyczenia kulturowe między wspólnotami religijnymi (Borgolte, 2012, s. 126). Źródła historyczne podają, że znaleźć można wiele przykładów normalnych stosunków sąsiedzkich – od wspólnot mieszkaniowych w jednym domu poprzez udział w świętach rodzinnych, ze wzajemnym obdarowywaniem się prezentami, wspólnymi grami losowymi czy karcianymi – aż po pomoc w razie pożaru, rabunku czy ataku, co usprawiedliwiało nawet naruszenie świętego szabat.

Trafnie więc turecki premier – Recep Tayyip Erdoğan (od 28.08.2014 r. prezydent Turcji, ekonomista i polityk) w odwecie za słowa Angeli Merkel, w których nawiązała do chrześcijańskich korzeni – w kontekście sprzeciwu wobec przystąpienia Turcji do Unii Europejskiej – stwierdził, że „Europa to nie chrześcijański klub”. Europę błędnie postrzega się jako jedność podczas gdy historycznie nigdy nie była jednością w różnorodności lecz „zespoleniem różnych jedności cechujących się niezliczonymi różnicami, złożonym tworem, który jednoczy w sobie największe różnice, nie mnożąc ich oraz nierozzerwalnie łączy sprzeczności” (Hubner, 2012, s. 104).

Należy wskazać, że średniowieczni Europejczycy dobrze radzili sobie z różnorodnością kulturową, etniczną i językową. Trzy odmienne religie, trzy odmienne kultury współistniały, a chrześcijanie, Żydzi i muzułmanie niezależnie od tego, która z tych grup ówczesnie sprawowała władzę – byli na siebie zdani. Nieprawdą jest, że monoteistyczną triadę Europy i współistnienie trzech kultur charakteryzowały wyłącznie krwawe konflikty, wzajemne poniżanie czy potępianie.

Jeszcze przed panowaniem chrześcijańskim, muzułmanie spisywali swoje teksty po arabsku i w tym języku składali przysięgi. Nadto, stawiali własne budynki i wykonywali własne rzemiosło (...) Tak też ich budowniczości stworzyli wiele kościołów, które częściowo finansowane były przez nieoprocentowane pożyczki gminy żydowskiej. Jeszcze pod koniec XV wieku dokumenty mówią o muzykach towarzyszących ze swą grą katolickim procesjom z okazji wniebowzięcia i uczestniczących w końcowym posiłku świątecznym (Borgolte, 2012, s. 129).

Przez stulecia chrześcijanie i muzułmanie prowadzili ze sobą wojny, ale nie były one z definicji bardziej brutalne od konfliktów i wojen toczonych z innymi przeciwnikami. W trakcie konfliktów muzułmanie i chrześcijanie zawierali sojusze, co dowodzi, że konflikty wynikały z powodów pozareligijnych, a przekonania religijne nie determinowały prawa wojny. Wrogość i prześladowania pojawiły się w zachodniej Europie w XII i XIII wieku wraz z pogromami Żydów i muzułmanów w pierwszej wyprawie krzyżowej. Za jedną z przyczyn należało by uznać centralistyczne tendencje monarchii tamtych czasów, z Kościołem na czele, który w ówczesnej Europie próbował ujednoczyć swoje zasady, poprowadzić wszystkich chrześcijan ku świętości, by – usuwając wszystkich nie-chrześcijan – „sprowadzić wszystko do jedności poprzez wyparcie różnorodności w poblizze sfery zła i herezji” (Vauchez, 1994, s. 886).

Od wieku XI datuje się okres pogłębionych studiów porównawczych nad religiami. Pierwszą tego typu pracę naukową napisał muzułmanin z Andaluzji Ibn Hazm (Borgolte, 2012, s. 129), który z innymi autorami angażowali się w spory co do słuszności własnej religii i jej przewagi nad innymi. W średniowieczu nie istniało jeszcze pojęcie tolerancji, ale nieobce było ówczesnym Europejczykom „znoszenie różnorodności” (Borgolte, 2012, s. 129). Jeżeli można by prześledzić historię tolerancji jako zjawiska – to z całą pewnością na zachodzie Europy zaczęła się ona kształtować w okresie reformacji.

Nawiązywano wtedy do trwającego całe stulecia współistnienia Żydów, chrześcijan i muzułmanów. Na najważniejszą wartość kulturową średniowiecznej Europy uznać należy różnorodność i współistnienie różnic i różnorodności pod modnym w XXI wieku hasłem *versitas*, *varietas* i *pluralitas*. Po długich okresach współistnienia przedstawiciele trzech odrębnych kultur wykształcono świadomość różnic oraz pewnego teologicznego podobieństwa w wyznawaniu jednego Boga – stwórcy wszechświata.

Europejska narracja wokół wartości a dyskurs islamski

Przechodząc do wieku XVI i XVII, należy stwierdzić, że przewodnictwo Kościoła wpłynęło na ukształtowanie się chrześcijańskiej kultury jedności. Kultura ta ze swoim wewnętrznym zróżnicowaniem instytucjonalnym wygenerowała wiele konfliktów i zaostrzyła kryteria włączania i wyłączenia. Poprzedziły to czasy inkwizycji, polowania na czarownice, pogromy Żydów i wyprawy krzyżowe. Wiele wieków później mogło się zdawać, że Europa po roku 1945 była kontynentem w zasadzie chrześcijańskim ze względu na zagładę Żydów, za którą odpowiadały nazistowskie Niemcy. Pamięć o drugiej wojnie światowej, jej skutkach, dramat holokaustu oznaczały powszechną zgodę Europejczyków na bezterminowe pokojowe współistnienie i tym samym brak zgody na przemoc i dominację jednego narodu nad innym.

XXI wiek to czas, kiedy coraz większą groźbę wśród Europejczyków zaczyna budzić objawienie koraniczne, czyli zbiór słów Allaha, które Mahomet otrzymał od anioła Gabriela, żeby przekazać je dalej. *Koran* – święta księga islamu, „boskie słowo przeznaczone do recytowania” (Negri, 2019, s. 14) i jedno z konstytutywnych źródeł tego systemu, zaczyna być zauważalnie obecny w Europie. Europejczycy mają, co do zasady, niewielką wiedzę o Koranie, czyli „dobrej nowinie” dla wierzących, to jest wyłącznie muzułmanów. Powszechnie wiadomo jednak, że islam to bezgraniczne poddanie się woli Allaha oraz idea predestynacji, w myśl której nic nie może stać się wbrew temu, co jest zapisane u Allaha. Nawet jeżeli człowiek, o którym Allah wie, że zasłuży na piekło – przez całe życie czynił dobrze – to u kresu życia uczyni coś na tyle złego, że na przeznaczone mu piekło – niechybnie zasłuży. Bóg islamu determinuje więc każdy wybór jednostki.

Nie do końca zrozumiałe jest przesłanie muzułmańskie Mahometa i nowa moralność, zdefiniowana w Koranie – w ocenie Europejczyka całkowicie odmienna od chrześcijańskiej. W pewnym sensie stanowi kontynuację dawnych zwyczajów arabskich, z poligamią i niewolnictwem w tle. W patriarchalnym islamie kobieta ma o połowę mniej praw w sądzie i dziedziczeniu niż mężczyzna, w dodatku prawami tymi może się cieszyć pod warunkiem, że jest muzułmanką i że urodziła syna.

Europę zastanawia, czy istotnie islam daje mężczyznom przyzwolenie na małżeństwa z nieletnimi kobietami, czego dał przykład Mahomet, poślubiając żonę Aiszę, kiedy miała lat sześć, molestując tę dziewczynkę za zgodą jej ojca i podejmując z nią pożycie intymne, kiedy ukończyła lat dziewięć. Europa z przerażeniem przygląda się także temu, z jaką łagodnością islam traktuje kazirodztwo. Mahomet poślubia żonę swojego adoptowanego syna, którą wcześniej rozwodzi z mężem, do tego najpierw unieważnia przysposobienie, a następnie wprowadza zakaz adopcji.

Wszystko dyktuje mu Allah, który nie tylko pozwala i dopuszcza oraz sankcjonuje tego typu czyny, ale sam je inicjuje i komunikuje Prorokowi w objawieniach (Grysa, 2017, s. 48).

Współcześni muzułmanie podkreślają jednak, że jest to przekaz krzywdzący i zniekształcony przez błędy, albowiem nierówność między płciami i patriarchalne postawy uważać można za muzułmańskie, ale z całą stanowczością nie za islamskie. Kontrowersyjne dyskusje na temat roli kobiety w rodzinie i społeczeństwie wynikają z różnych tłumaczeń i różnych interpretacji sur. Interpretacyjnie – „męską dominację” można rozumieć jako podporządkowanie kobiet mężczyznom albo jako relację ochronną, w której mężczyźni przypisana jest szczególna odpowiedzialność za żony i dzieci – i w tym sensie „mężczyźni poprzedzają kobiety” (Borgolte, 2012, s. 392). Współcześni muzułmanie wyjaśniają, że model małżeństwa w ich kulturze konstytuują zarówno partnerstwo małżonków, jak i ich zróżnicowanie. W islamie chodzi o to, że różnica płci nie może i nie powinna być trywializowana.

Obraz ról społecznych i ról w małżeństwie o tyle różni się od modelu europejskiego, że w islamie eksponuje się podział ze względu na różne predyspozycje fizyczne i psychiczne. Podział ten uwzględnia więc cechy naturalne (różnice) mężczyzny i kobiety i z cech tych wynika. Tym samym rozdzielenie ról w małżeństwie i społeczeństwie odpowiada zdolnościom i potrzebom kobiety i mężczyzny. Jest to więc różność w kontekście różnych sfer odpowiedzialności. Muzułmanie, którzy świetnie znają Koran wyjaśniają, że wersety na temat rzekomej poligamii, które bulwersują Europejczyka to niekoniecznie ogólne przyzwolenie, ani tym bardziej wezwanie do wielożeństwa. Te fragmenty tekstu koranicznego osadzone w zupełnie innych realiach polityczno-społecznych niż czasy obecne dotyczą troski o sieroty i wdowy, którymi mężczyzna winien się zaopiekować, przyjmując je pod swój dach. Rzekoma poligamia wywiedziona z Koranu ma więc zupełnie inny – historyczny – kontekst. Nadto, Koran wyraźnie wzywa do równego traktowania żon. Nie jest więc promowaniem wielożeństwa w naszych czasach, tym bardziej, że w wielu społeczeństwach muzułmańskich jest ono ograniczone prawnie.

Wracając do Proroka i jego doktryny, warto nadmienić, że prawodawczo Mahomet w nowatorski, jak na owe czasy, sposób uregulował kwestie prawnorodzinne. Wprowadził przepisy prawne i restrykcje, ukierunkowane na zabezpieczenie materialne kobiet. Istotnie, w Koranie usankcjonowana wówczas została poligamia. Jednocześnie Mahomet ograniczył prawnie liczbę żon do maksymalnie czterech, pod warunkiem, że mężczyzna potrafi je traktować sprawiedliwie. Sprawiedliwe, a więc równe traktowanie wszystkich żon zostało tym samym usankcjonowane prawnie i dodane jako warunek *sine qua non*.

Wyjaśniając, w kulturze Wschodu przed Mahometem od zawsze praktykowano poligamię jako naturalny sposób życia. Przepisy wprowadzone przez Proroka, który niewątpliwie miał pogłębioną wiedzę z dziedziny prawa – należy rozumieć na podstawie kontekstu sytuacyjno-społecznego i historycznego. W chwili dokonywania przez Mahometa uregulowań – prawa kobiet muzułmańskich w zasadzie nie istniały. W licznych wojnach poległo wielu ojców rodzin, którzy pozostawili wdowy i sieroty – bez środków do życia i opieki prawnej. Mahomet w trosce o kobiety i sieroty dzięki wprowadzeniu uregulowań prawnych sprawił, że wdowy znalazły opiekę, uzyskując ją właśnie poprzez małżeństwo.

W surze IV Koranu – *Kobiety*, uznanej przez egzegetów muzułmańskich za surę o prawach kobiet – pojawia się zastrzeżenie, które warto zacytować: „jeśli się obawiacie, że nie będziecie sprawiedliwi, to żeńcie się tylko z jedną” (Bielawski, 1986, s. 868). Muzułmanie w odniesieniu

do tego przepisu czynią pewne aluzje, że w zasadzie daje się w nim odczuć wyraźny duch monogamii. Przeciętny człowiek nie potrafiłby bowiem traktować idealnie i absolutnie sprawiedliwie swoich czterech żon. Wskazuje się też, że w czasach Mahometa wiele małżeństw było związkami li tylko politycznymi. Wvalor ten przypisać można małżeństwom samego Mahometa, który poślubił ze względów polityczno-wizerunkowych córki z wybitnych rodzin, córki wodzów, kalifów, wdowy po poległych męczennikach. Przywilej poślubienia większej, niż uregulowana prawem, liczby żon przez Mahometa tłumaczono jako wyjątkowy przywilej proroczy. Źródła podają, że Prorok poślubić miał 13 kobiet (Bielawski, 1986, s. 780).

Mahomet jako człowiek był typowym przedstawicielem społeczeństwa, z jakiego się wywodził, tzn. nie cechowała go asceza, przeciwna duchowi islamu, ani wstrzemięźliwość zmysłowa. Uważał, że jest pod tym względem zwykłym śmiertelnikiem, któremu nieobce są słabości i wady. Prywatnie, Mahomet przez dłuższy czas swojego życia żył z jedną żoną Chadidżą w monogamicznym małżeństwie, aż do jej śmierci. Później zawierał poligamiczne małżeństwa, z których wiele miało wymiar polityczny. Wszystkie żony proroka uważane były za matki wiernych i cieszyły się szacunkiem. Prawdą jest, że Mahomet zaręczył się z dziewięcioletnią Aiszą – córką Abu Bakra, późniejszego pierwszego kalifa. Ale prawdą jest i to, że poślubił również m.in. starszą już wdowę po uchodźcy do Abisynii – Saudę oraz wdowę po uchodźcy imieniem Umm Sulma.

Przechodząc do dalszych rozważań nad samą treścią Koranu, znajdziemy w nim przepisy i wytyczne dotyczące życia codziennego, postu, zakazu spożywania pewnych potraw (np. napojów fermentowanych), reguły dotyczące rytuałów i obowiązków muzułmanina, jałmużny, będącej rodzajem podatku na cele społeczne – z niebezpieczną możliwością interpretacji rozszerzającej – jako danina na walkę z niewiernymi. Pięć filarów wiary muzułmańskiej, do których oprócz nieszkodliwego wyznania wiary, modlitwy, jałmużny, postu i pielgrzymki do Mekki zaliczyć należy także dżihad, czyli świętą wojnę, rozumianą jako walkę wewnętrzną i zewnętrzną – czyli szerzenie wiary na nowych (europejskich) terytoriach. Pobieźna lektura Koranu może ugruntować w chrześcijańskim czytelniku z Europy przekonanie, że islam nie jest religią miłości, lecz opartą na lęku.

Sury nie dają jednoznacznej odpowiedzi na pytania nurtujące obywatela współczesnej Europy względem tego co jest zakorzenione w tradycji i co wynika z woli Proroka, który (według tradycyjnego przekazu) zaakceptował siedem zasadniczo różniących się od siebie recytacji (interpretacji), czym usankcjonował relatywizm i otworzył drogę do rozbieżności i nadużyć. Rozbieżność znaczeniowa formalnie wynika zresztą z użycia defektywnego (innego niż syriackie) pisma, w którym litery różnią się kropką i dodanie tego znaku diametralnie zmienia znaczenie.

Chaos pojęciowy i znaczeniowy wprowadzają także, w myśl zasady abrogacji, wersety znoszące i znoszone. Europejczyk, który stara się zrozumieć o co tak naprawdę chodzi w islamie – gubi się w zagmatwanych prawdach objawionych, zasadach i imperatywach i w końcu nie wie, co Allah w istocie pochwala, a co potępia oraz czego wymaga od swojego wyznawcy. Z jednej strony w źródłach pisanych czytamy, że ten, kto zdecyduje się przyjąć islam – będzie żył w pokoju. Z drugiej, pojawia się zapis słów Mahometa, i zapowiedź, że wszyscy ci, którzy nie przyjęli jego religii – mieliby stracone głowy pod swoje stopy. Mogą przerażać słowa na temat konieczności zwalczania tych, którzy np. wierzą w paruzję oraz nie chcą poddać się religii prawdy. Mowa jest o tym, że muszą oni płacić daninę i powinni być upokarzani.

Europa obawia się więc Koranu, ponieważ, w odróżnieniu do Biblii, każdy człowiek bez trudu mógłby z niego teoretycznie wiele wyinterpretować. Na kartach księgi przewijają się bohaterowie Starego Testamentu, z Noe, Lotem i Mojżeszem, przeprowadzającym lud przez Morze Czerwone. Z jednej strony w Koranie mowa jest o zakazie sztychowania z innych i lżenia ich. Zakazana jest lichwa, zostaje uregulowana kwestia długu. Podkreśla się miłosierdzie, dobro i pokój. Z drugiej strony rozróżnia się przypadkowe i dobrowolne zabójstwo, definiuje prawo talionu i cenę krwi. Pewne wersety wyraźnie popierają przemoc. Dla Europejczyka Koran to swoisty pojęciowy misz-masz, w którym Jezus jawi się jako prorok posłany z takim samym przesłaniem jak Mahomet i co więcej – zapowiada przyjście Proroka.

Europejczyk nie do końca rozumie więc Koran i postrzega go w kategoriach nieuporządkowanych wierzeń i tradycji. Obok „zasadniczego trzonu religijnego” (Bielawski, 1986, s. 783) znajduje się w nim wiele innych źródeł – baśni przodków, historii zasłyszanych. Powyższe nasuwa wniosek, że autor tworząc to dzieło czerpał wprost z dorobku judaizmu. Zdecydowanie judaistyczne są stwierdzenia: „Nie ma Boga jak tylko jeden Bóg, Nie ma Boga jak tylko On”. Koran sięga także do ewangelii apokryficznych i kopiuje stamtąd fakty i legendy.

Analizując Koran pod względem rozważań z dziedziny prawodawstwa – odkodować można wieloznaczność i niedookreśloność pojęć prawnych. Koran dzieli czyny człowieka na obowiązkowe, silnie zalecane, dozwolone, mocno odradzane i zakazane, lecz definicje uniemożliwiają jednolitą interpretację. W Koranie nie znajdziemy odpowiednika Dekalogu. Wskazania sur pozostają ze sobą w sprzeczności i mogą być teoretycznie przejęte i zaadaptowane przez rozmaite ruchy fundamentalistyczne, promujące m.in. przemoc, ksenofobię. Z europejskiego punktu widzenia, tj. przy założeniu, że nie jest się dokładnie zaznajomionym z systemem pojęć przynależnym islamowi ani też nie jest się jego rodzimym wyznawcą – Koran można primo odczytywać na wiele sposobów, secundo – jest to materia poddająca się potencjalnie interpretacjom. Stąd teologiczne obawy przedstawicieli Kościoła katolickiego, że chrześcijański Szatan, będący mistrzem manipulacji i podszywający się pod złudnie neutralne idee i poglądy potrafiłby uczynić Koran skutecznym narzędziem w swoich rękach.

Asymetria dziedzictwa zachodniochrześcijańskiego i islamskiej alternatywy

Trudno oddzielić rozważania o wartościach od polityki tożsamości. Na potrzeby rozważań niniejszego artykułu przyjęto uproszczone założenie, że islam to system o cechach tradycji normatywnej. Islam jest na tyle niejednorodny, że ograniczono się do analizy dyskursu islamskiego w kategoriach założeń, które dzielą wszyscy muzułmanie. Krytycy islamu podnoszą „nieuzgadnialność islamu i nowoczesności” (Borgolte, 2012, s. 379) oraz wskazują, że tekst koraniczny związany jest z danym czasem i danym miejscem, przez co traci walor uniwersalności. Islam to system wartości podstawowych – sprawiedliwości, wolności, równości, odpowiedzialności, szczerości, współczucia czy szacunku wobec życia. Choć problem z Koranem wiąże się jego wykładnią, a co za tym idzie – inicjuje kontrowersyjne debaty o wartościach, przyjmijmy hipotetyczną jednoznaczność przesłania koranicznego, którą podkreślają sami muzułmanie.

Dyskurs islamski w całej różnorodności odmian oscyluje wokół tezy, że islam jest tożsamy z Koranem. Żadnej idei ani instytucji nie należy identyfikować z islamem jeżeli nie została

ona wyprowadzona wprost z Koranu, względnie z Koranu uzupełnionego sunną. W Koranie wskazywany jest sposób życia i postępowania każdego muzułmanina w życiu prywatnym oraz w działaniach ukierunkowanych na zewnątrz. Wartości religijne determinują więc i uzasadniają postępowanie i oddziałują na sferę społeczno-polityczną. Islam jest więc systemem łączącym w sobie cechy religii i sposobu życia. Jest dla muzułmanina religią i światem, fundamentem norm i wartości. W nauce islamskiej podnosi się, że nie można być dobrym muzułmaninem jedynie w na poziomie indywidualnym, ponieważ islam to bardziej porządek islamski, będący systemem nakazów i zakazów, obowiązujący jednakowo wszystkich. Jednocześnie ów porządek islamski jest pojęciem porównywalnym do raju utraconego, albowiem w myśl nakazów i zakazów wywiedzionych wprost ze źródła, islam wymaga stosowania szariatu, jako jedynej obowiązującej normy społecznej, i doskonałego porządku wartości danego ludzkości przez Allaha. Oznacza to teoretycznie konieczność ustanowienia islamskich państw lub jednego uniwersalnego państwa – kalifatu. Wówczas wszyscy muzułmanie mieliby szansę żyć według wytycznych Allaha, ale to by oznaczało niewykonalną konieczność przesiedlenia się do monolitycznych miejsc, gdzie islam jest religią, światem i państwem, a co za tym idzie – systemem prawnym.

Islam w tym kontekście jest więc wspólnotą dyskursywną, zespołem pojęć, poglądów i przekonań, zbiorem norm i wartości, które kształtują zarówno jednostkę, jak i porządek publiczny. Zasadniczo islam w takim ujęciu jest czasowo niezmienny, nieodwołalny. Nie poddaje się ludzkiej ingerencji i nie ewoluuje. Z uwagi na powyższe, według muzułmanów ma pod względem moralnym przewagę nad wszystkimi innymi systemami, które poddają się przemianom i łagodzą zasady wraz z rozwojem cywilizacji. Islam jako prawo został ustanowiony przez Boga. Nie jest więc prawem prawników, konstruktem ludzkiego, lecz boskiego – doskonałego umysłu. Muzułmanie podkreślają też, że nadrzędną wartością w islamie, integrującą wszystkie pozostałe wartości jest sprawiedliwość – pojęcie tak eksploatowane w nowożytnej myśli europejskiej, a funkcjonujące w islamie od zawsze.

Sprawiedliwość zajmuje miejsce bezpośrednio po wierze w jedyne boga Allaha i jego prawdziwego proroka Mahometa. Amerykański antropolog prawa podnosi, że:

sprawiedliwość jest dla muzułmanów cnotą najistotniejszą, choć nieokreśloną, ponieważ nie rozstrzyga poszukiwań równowartości, poszukiwań uważanych za centralne w odniesieniu do natury ludzkiej oraz objawionego porządku świata rozumu i namiętności (Rosen, 1995, s. 388).

Allah uczynił sprawiedliwość oraz równość i określił je jako podstawę prawa boskiego. Przy czym równość także oznacza sprawiedliwość i reprezentuje porządek nadany przez boga, który ma stanowić prostą drogę dla ludzkości w tym świecie i w przyszłym. Według intelektualistów muzułmańskich „sprawiedliwość stanowi duchowy biegun prawowitej polityki pozostającej w harmonii z szariatem” (Borgolte, 2012, s. 387).

Podobnie jak w europejskiej aksjologii, w islamie także sprawiedliwość ma szerokie pole semantyczne i dotyczy kwestii religijnych i etycznych, społecznych i politycznych, sprawiedliwość boską i sprawiedliwość w stosunkach społecznych. Koran definiuje sprawiedliwość jako słuszne działanie w określonych sytuacjach, w których muzułmanin kieruje się wiarą i pobożnością. Sprawiedliwość wyrażona jest za pomocą takich pojęć jak „prawo i stosowność, słuszna

miara, czynić to co słuszne i dobre, sprawiedliwie traktować innych, czynić równoważnie” (Kamali, 2002, s. 107). Można więc – i jest to budujące – przywołać wspólne elementy islamskich i nieislamskich ideałów sprawiedliwości. W szerokim znaczeniu sprawiedliwość w ujęciu muzułmańskim to postępowanie zgodne z wolą Allaha, a więc słuszne i pozostające w harmonii z ideałem słusznej miary i proporcjonalności. Sprawiedliwość jako ideał złotego środka wymaga od muzułmanina takich cech jak: bezstronność, uczciwość, wyważenie i zrównoważenie.

Muzułmanie wskazują, że wyważenie oznacza zdecydowany sprzeciw wobec przejawów fanatyzmu religijnego i nieuzasadnionego nadużywania przemocy. W islamie pojęciami przeciwnymi do sprawiedliwości są: pycha, grzech, niesłuszność, zniewolenie i nieporządek. W kontekście społeczno-politycznym jednak pojęcie sprawiedliwości doznaje – z punktu widzenia Europejczyka – pewnych ograniczeń. Koran nie neguje nierówności społecznej, chociaż wysławia ideał równości społecznej. Muzułmanie tłumaczą to w ten sposób, że islam to religia równości i sprawiedliwości, jednak należy dokonać rozróżnienia między jego wymiarem religijnym, społecznym, obywatelskim, politycznym i ekonomicznym. Allah zasadniczo dał każdemu człowiekowi godność i uczynił ludzi potencjalnie równymi, co jednak nie musi przekładać się automatycznie na równość jednostek czy grup.

Sprawiedliwość w ujęciu muzułmańskim nieco różni się od europejskiego – i wyrosłego z chrześcijańskiego rdzenia rozumienia tego pojęcia. Sprawiedliwość muzułmańska „nie może być ślepa, musi mieć na oku status oraz więzi społeczne jednostek i grup, jeśli ma orzekać prawo w sposób nieprzekupny, bezstronny i miarodajny” (Stolleis, 2004, s. 389). Osoba panująca, dzisiaj zarządzająca zasobami ludzkimi, ma obowiązek zatroszczyć się o to, żeby każdy muzułmanin zajął należne mu – właściwe miejsce w społeczności czy grupie. Muzułmanie podkreślają wagę słusznego porządku rzeczy i związanej z tym odpowiedzialności. Osoba panująca – zarządzająca – musi być rozważna i pamiętać, że stoi nad poddanymi (grupą, którą zarządza), ale nie ponad prawem. Jeżeli więc przekracza prawo – będzie za to ukarana, ponieważ prawo (szariatu) służy jako korekta samowoli panującego.

Europejska tożsamość i demokratyczne wartości jako narzędzia efektywnej integracji społecznej

Intelektualiści islamscy podnoszą, że istotą islamu jest racjonalność, rozumiana jako kierowanie się rozumem, ale bez uzurpacji, czyli w granicach ustalonych przez Allaha oraz kreatywność przy uwzględnieniu ludzkiej ograniczoności. Podkreślają związek wiary z pokorą i umiarkowaną otwartością na innowacje. Przedstawiciele dyskursu islamskiego coraz chętniej mówią o prawach człowieka, ogólnych wartościach i normach nadrzędnych wobec przepisów szariatu i prawa prawników. Europa obawia się islamu, jego inności. Z jednej strony z podziwem patrzy na Amerykę, kraj, który poradził sobie z różnorodnością, którego mieszkańcy – pochodzący z odrębnych kultur, reprezentujący inne wyznania i systemy wartości – czują się, mimo odrębności, obywatelami amerykańskimi. Z drugiej strony, czy możliwa jest jedność w wielości w Europie, dychotomicznie podzielonej na jej starych mieszkańców i dynamicznie napływających kandydatów na nowych obywateli? Czy możemy mówić o wypracowaniu wzorca nowoczesnego Europejczyka, o kulturowej i politycznej tożsamości europejskiej XXI wieku? Należy założyć,

że ów wzorzec nie może być zbyt retro i odwoływać się li tylko do chrześcijańskich wartości. Należałoby raczej postawić na bardziej neutralne pojęcie kultury i podkreślić, że chrześcijanie i nie-chrześcijanie podzielają pewne wspólne wartości i normy.

Wychodząc poza pewne schematy myślowe, można by założyć, że interakcja kulturowa w istocie zachodzi nie między grupami społecznymi, religijnymi czy etnicznymi, lecz między jednostkami, które integrują się i wzajemnie na siebie oddziałują. Nie powinno się więc wychodzić od zamkniętych grup kulturowych. Nikt nie jest niezmiennie chrześcijaninem albo muzułmaninem, nikt nie jest tylko Polakiem albo tylko Niemcem. Każdy człowiek kieruje się nie tylko wartościami mu przekazanymi, ale także takimi, które sam uzna za własne. Należy jednak bezwzględnie zgłębić kulturowe podobieństwa i różnice, nie dokonując przy tym wartościowania ani oceniania. Badania na temat życia codziennego w średniowieczu pokazują, że większa część populacji nie podzielała wartości religijnych, a tożsamości europejskiej nie dałoby się jednoznacznie sprowadzić do wspólnych korzeni i jednego ośrodka ideowego (Borgolte, 2012, s. 399). To dobry punkt wyjścia do rozważań nad nową tożsamością europejską, w którą wpisane się może triada trzech kultur.

Kulturowa historia pokazuje, że Europa czerpała z różnorodności, a częścią składową jej tożsamości były rozmaite ośrodki, konteksty czy ideologie, albowiem chrześcijaństwo czerpało z judaizmu, rzymska tradycja inspirowała się grecką demokracją. Jedynym rozwiązaniem na uniknięcie napięć i konfliktu kulturowego, do którego mogłoby dojść wskutek dynamiki, z jaką napływa do Europy pierwiastek kulturowo obcy jest przewartościowanie myślenia społeczno-politycznego. Jeżeli Europejczycy będą zainteresowani życiem w niepodzielonej Europie, powinni wypracować nowe modele tolerancji i przededefiniować tożsamość europejską. Punkt wyjścia to zaprzestanie walki z wartościami innych kultur poprzez poznanie ich specyfiki, a także wzmocnienie europejskiej demokracji jako gwarancji praw człowieka i rozwoju społeczeństw. Być może także europejski, konstrukcyjnie spójny i efektywny wymiar sprawiedliwości przysłużyłby się społeczno-politycznemu rozwojowi starego kontynentu.

Bezpieczeństwo wewnętrzne Europy, będące aktualnie priorytetem, mogłoby zostać wzmocnione przez wypracowanie wspólnego systemu wartości, z którym utożsamialiby się także nowi Europejczycy, przestrzegający demokratycznych zasad państwa prawa. Z pojęciem demokracji i jej zasad wiąże się pojęcie sprawiedliwości, istniejące od zawsze w islamie, mimo że muzułmanie nie stworzyli własnej teorii sprawiedliwości. Głębokie i powszechne rozumienie podstawowych dla państwa prawa pojęć, norm i zasad, w tym – sprawiedliwości, równości obywateli, powinno zostać włączone w szeroko pojęty proces europejskiej edukacji społecznej.

Proces przygotowania podmiotu (uchodźcy, imigranta) do funkcjonowania w zachodnio-europejskim społeczeństwie polegać powinien na przekazaniu temu podmiotowi wiedzy, że stosowanie przyjętych i powszechnie akceptowanych reguł – w tym zasad prawa – umożliwi mu włączenie się w życie społeczne. Najważniejsze w edukacji do demokracji jest właśnie wyeksponowanie zakorzenionej głęboko we wszystkich kulturach zasady sprawiedliwości i zbudowanie wokół niej systemu zrozumiałych pojęć. W kulturze europejskiej, w uproszczeniu, należy rozumieć tę zasadę jako imperatyw mówienia prawdy. W systemie prawa europejskiego łączymy to z zasadą prawdy materialnej, z której dają się wywieźć pozostałe zasady prawa, w tym europejskie zasady karnoprosesowe.

Przenosząc powyższe rozważania na grunt procesu edukacji społecznej – jeżeli zwrócimy się do podmiotu: „powiedz mi, proszę, jak było naprawdę, kto zaczął tę bójkę?” – podmiot otrzymuje jednoznaczny komunikat, żeby nie kłamać i nie zatajać prawdy. W ten sposób uczy się prawidłowości, że wyłącznie prawdziwa wiedza o przebiegu konkretnego zdarzenia (przebiegu) może stanowić podstawę sprawiedliwego orzeczenia o skazaniu lub uniewinnieniu oskarżonego. Jeśli zdarzenie zostało opisane niezgodnie z prawdą – nie można wymierzyć kary winnemu. Karę mógłby więc niesprawiedliwie ponieść niewinny. Jeżeli nie ukrywamy prawdy, to szybciej znajdziemy rozwiązanie. Bezbłędnie ustalimy, kto jest odpowiedzialny za działanie albo za zaniechanie, kto jest winny i w jakim stopniu, a kto niewinny. Wyrok będzie więc wydany sprawiedliwie i sprawiedliwie zostanie przywrócony stan sprzed naruszenia prawa. Na późniejszych etapach edukacji społecznej uchodźca, imigrant lub inny podmiot dowie się, że w prawie europejskim podstawę wszelkich rozstrzygnięć stanowią prawdziwe ustalenia faktyczne, że zasadą tą, jako dyrektywą, kierują się organy procesowe.

Role edukacji społecznej do demokracji i tolerancji jest doprowadzenie do osiągnięcia ładu społecznego, będącego gwarantem bezpiecznego współistnienia. Zaakceptowanie pewnych wartości jako uniwersalnych – w tym zasady sprawiedliwości – i zgoda na to, że wobec prawa przyjętego demokratycznie wszyscy obywatele są równi i takiemu prawu winni posłuszeństwo – to nic innego jak zawarcie umowy społecznej, w nowej odsłonie. Hobbesowskie poczucie sprawiedliwości i bezstronności – teoretycznie znane Europejczykom – każe przy tym jednostkom zrezygnować ze swoich interesów i zgodzić się na przestrzeganie reguł jednostki te ograniczających (Cichomski, Kozek, Morawski, Morawski, 2001, s. 15).

Rawls natomiast wskazuje, że interes własny jednostek ma mniejsze znaczenie, kiedy zawierają „umowę społeczną”, mając zapewnioną równość w zakresie wolności osobistej i minimum życiowego. Umowa społeczna, z towarzyszącym jej lub poprzedzającym ją procesem, zwieńczonym przyjęciem przez wszystkich tych samych wartości stanowiących rdzeń systemu prawa – może uspokoić nastroje społeczne i stać się fundamentem bezpieczeństwa. Demokracja w określonych warunkach rządów prawa jest bowiem ustrojem, który: „obok obywatelstwa w sensie politycznym utrwała także prawa osobiste i szeroki zakres odpowiedzialności, w którym działania wszystkich podlegają stosownym prawnie określonym mechanizmom kontroli legalności” (Maravall, 2010, s. 256).

Mówiąc o edukacji do demokracji i tolerancji powinno się wyjść od założenia, że mimo iż każdy podmiot jest indywidualnością i może pochodzić z odmiennej kultury, wyznawać inną religię, kierować się swoistymi przekonaniem czy poglądami – winien przestrzegać tego samego prawa. System pojęć nie zawsze jest intuicyjny dla kogoś, kto przybywa z daleka. Najpierw należy więc taki podmiot zaznajomić z obowiązującymi w Europie regułami postępowania społecznego. Następnie pozwolić mu się usamodzielniać, aby mógł zapracować na własne utrzymanie i przejąć odpowiedzialność za swoje życie i wybory. Należy przy tym stosować dla wszystkich ujednolicone kryteria odpowiedzialności za czyny, które naruszają prawo.

Przybyszowi z innej kultury nie wystarczy mechaniczne wskazanie systemu nakazów i zakazów ani przekazanie mu gotowych odpowiedzi. Niepełna edukacja obywatelska nie przygotowuje bowiem kandydata na Europejczyka do wyzwań, z którymi przyjdzie mu się zmierzyć w kolejnych etapach życia społecznego. Kluczem do wprowadzenia w rozbudowany system zasad prawa jest motywowanie do refleksyjnego myślenia, do zrozumienia dlaczego tak, a nie

inaczej skonstruowane są rozwiązania społeczne. Warto w tym czasie zadbać, żeby odbiorca owej edukacji nie przyswoił sobie destrukcyjnych postaw, czyli postawy zastraszonej ofiary, uległego pochlebcy, roszczeniowego beneficjenta dramatycznych okoliczności. Chodzi także i o to, żeby utrzymanie pracy, wymagającej pewnego poziomu podporządkowania się nie stało się dla niego zadaniem niemożliwym do wykonania.

Edukacja powinna zakładać jako swój priorytet wzbudzenie w edukowanym podmiocie silnej motywacji wewnętrznej. Podmiot zaangażowany, refleksyjny, z czasem dojdzie do przekonania, że prawodawca – najwyższy autorytet, który ustanawia co wolno, a czego nie wolno – jest bez wątplenia prawodawcą racjonalnym. Przyjęcie takiego założenia, będącego jednym z filarów systemu prawa i gwarancją realizacji zasady sprawiedliwości, daje każdemu obywatelowi Europy poczucie bezpieczeństwa. Ten bowiem kto normy ustanowił, uczynił to w sposób mądry po to, żeby życie społeczne w odpowiedni sposób uregulować.

Warunkiem dobrego prawa jest założenie, że normy prawne tworzą jeden logiczny i spójny system, są względem siebie niesprzeczne, odnoszą się z szacunkiem do innych kultur i tradycji. Prawodawca racjonalny komunikuje się językiem zrozumiałym dla odbiorcy. Język ten oczywiście rządzi się zasadami logiki formalnej. Prawodawca kształtuje prawo w ścisłej korelacji z rzeczywistością społeczną i polityczną. Czyni tak, ponieważ rozumie przyczynę, dla której pewne regulacje tworzy. Prawo powstaje, ponieważ pojawiają się pilne potrzeby społeczne. Nie ma dobrego prawa bez dobrej demokracji. Nie ma też demokracji bez społeczeństwa obywatelskiego. Rządy prawa w demokracji zawsze eksponują potencjał ludzki. Należy zgodzić się ze stwierdzeniem, że w Europie, która zmaga się z tyloma wyzwaniami „skuteczną polityką demokratyczną jest budowanie społeczeństwa obywatelskiego” (Rychard, 2008, s. 107).

W odpowiedzi na potrzebę zbudowania nowego ładu społecznego warto przede wszystkim postawić na edukację, jako instytucję kształtującą społeczne zmiany. Systematycznie i odpowiednio kształcone społeczeństwo, planowe inwestowanie w kapitał ludzki jest gwarancją nie tylko nowoczesności, dobrobytu i postępu, ale także ładu społecznego i pokoju. Demokratyczne wartości uznać należy za sprawdzone i na tyle neutralne religijnie i światopoglądowo, że można mówić o „zwycięstwie zachodniej demokracji i braku jakiegokolwiek dla niej alternatywy” (Beyme, 2007, s. 310).

Naturalne jest, że:

różnice kulturowe prowadzą do powstania rzeczywistych, obserwowalnych różnic w zachowaniach, myślach i uczuciach jednostek podczas interakcji z osobami należącymi do grupy własnej i do grup obcych (Matsumoto, 2007, s. 475).

Chodzi o ogólny problem inności, nie zawsze związany z przynależnością do konkretnej kultury czy religii, a w skrajnych przypadkach przybierający formę nienawiści do obcych. Różnice kulturowe towarzyszą wszystkim ludziom od zawsze. Poczucie bezpieczeństwa zapewnia ludziom obcowanie z podobnymi do siebie i posługiwanie się tym samym kodem kulturowo-komunikacyjnym. Tym niemniej, pragnienie bezpieczeństwa, chociażby tylko kulturowego nie może popychać ludzi do stygmatyzowania różnic we wszystkich płaszczyznach życia jednostek, co daje im iluzoryczną tęsknotę za tożsamością jednostkową, osobistą i grupową (Strachanowska, 2018, s. 110).

Podsumowanie

W artykule podjęto próbę dokonania oceny ewentualnych zagrożeń ze strony islamu jako systemu o cechach tradycji normatywnej. Czy wobec wyzwań, z jakimi zмага się Europa można mówić o stworzeniu nowego modelu Europejczyka, nowej tożsamości europejskiej, poszerzonej o wartości, które napłynęły wraz z falą wyznawców obcej religii? Czy obywatelskość wciąż może być postrzegana jako „zbiór idei i praktyk dotyczących wolności i uczestnictwa w życiu społecznym”? (Misztal, 2011, s. 8). W aktualnej rzeczywistości społecznej, kiedy „inni – Obcy są wśród nas” (Strachanowska, 2018, s. 111) i nie funkcjonuje już jeden model charakteryzujący społeczeństwo demokratycznego państwa prawa, ważną składową struktury demokracji jest stworzenie wszystkim obywatelom możliwości aktywnego uczestnictwa w życiu społecznym.

Klasyczne definicje demokracji muszą więc ulec transformacji dostosowującej ten ustrój do wyzwań, z jakimi zмага się Europa XXI wieku, czyli nie tylko z nagłym przyływem ludności, ale także z wyraźnym rozrostem ponadpaństwowych reguł działania, prowadzących do wyłaniania się nowych ponadnarodowych powiązań między jednostkami.

Uwzględniając wszystkie zachodzące zmiany, edukację do demokracji i tolerancji powiązać należy z wdrożeniem rozwiązań ukierunkowanych na stworzenie społeczeństwa wolnego od lęku, w którym obcy nie jest zagrożeniem ani zagrożenia nie stwarza, a interkulturowa świadomość wyklucza posługiwanie się krzywdzącym stereotypem.

W Europie XXI wieku, czerpiącej wzorce z własnych korzeni spotkanie z obcym nie jest faktem historycznie nieznanym. Z uwagi na powyższe powinno być wyjściem naprzeciw i zaowocować dialogiem, nigdy zaś niechęcią. Nowa tożsamość europejska jako wypadkowa zdarzeń i krytycznie zinterpretowanych doświadczeń, oparta na wspólnych, powszechnie zaakceptowanych i nawiązujących do wspólnego rdzenia wartościach i kompetencji interkulturowej jest wyrazem europejskiej samoświadomości nastawionej na harmonijne współistnienie.

Bibliografia

- Beyme, K. (2007). *Współczesne teorie polityczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Bielawski, J. (1986). *Koran*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Borgolte, M. (2004). Kulturelle Einheit und religiöse Differenz. Zur Verbreitung der Polygynie im mittelalterlichen Europa. *Zeitschrift für Historische Forschung*, 1 (31). Pobrane z: <https://www.jstor.org/stable/i40141971> (21.10.2019).
- Borgolte, M. (2012). Jak Europa stała się różnorodna. O średniowiecznych korzeniach różnorodności aksjologicznej. W: H. Joas, K. Wiegandt (red.), *Kulturowe wartości Europy*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Busse, H. (1988). *Die theologischen Beziehungen des Islams zu Judentum und Christentum. Grundfragen des Dialogs im Koran und die gegenwärtige Situation*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Pobrane z: <https://www.worldcat.org/title/theologischen-beziehungen-des-islams-zu-judentum-und-christentum-grundlagen-des-dialogs-im-koran-und-die-gegenwaertige-situation/oclc/611570127> (12.09.2019).
- Cichomski, B., Kozek, W., Morawski, P., Morawski, W. (2001). *Sprawiedliwość społeczna Polska lat '90*. Warszawa: Scholar.
- Duroselle, J. (2002). *Europa historia narodów*. Warszawa: Grupa Wydawnicza Bertelsmann Media Horyzont.
- Głowiński, M. (1997). *Narracje literackie i nieliterackie*. Kraków: Wydawnictwo Universitas.

- Grysa, B. (2017). *Kobiety w islamie. Miłujcie się!*, 5.
- Hubner, W. (2012). Tradycja judeochrześcijańska. W: H. Joa, K. Wiegandt (red.), *Kulturowe wartości Europy*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Kamali, M. (2002). *Freedom, Equality and Justice in Islam*. Cambridge: The Islamic Texts Society.
- Kurowicki, J. (2013). *Figury i maski w praktykach ideologicznych*. Warszawa: Wydawnictwo Książka i Prasa.
- Maravall, J. (2010). *Demokracja i rządy prawa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Markowski, A. (1999). *Nowy słownik poprawnej polszczyzny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Matsumoto, D. (2007) *Psychologia międzykulturowa*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Misztal, W. (2011). *Rozdroża praktyki i idei społeczeństwa obywatelskiego*. Warszawa: IFiS PAN.
- Negri, A. (2019). *Koran – tożsamość i historia – co chrześcijanin powinien o nim wiedzieć?* Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum.
- Noth, A. (1978). *Möglichkeiten und Grenzen islamischer Toleranz*. Switzerland Basel: Saeculumm 29. Pobrane z: <https://www.worldcat.org/title/moglichkeiten-und-grenzen-islamischer-toleranz/oclc/605464016>. (15.09.2019).
- Polański, K. (red.) (1999). *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Kraków: Ossolineum.
- Rawls, J. (1994). *Teoria sprawiedliwości*. Warszawa: PWN.
- Rosen, L. (1995), Justice. W: J.L. Esposito (red.), *The Oxford Encyclopaedia of the Modern Islamic World*, t. 2. New York–Oxford: Oxford University Press.
- Rychard, A. (red.) (2008). *Strukturalne podstawy demokracji*. Warszawa: IFiS PAN.
- Scaranari, S. (2019). *Dżihad znaczenie i aktualność*. Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum.
- Stolleis, M. (2004). *Das Auge des Gesetzes. Geschichte einer Metaphor*. München: C.H. Beck.
- Strachanowska, I.M. (2018). *Lotnisko Europa*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Tyszka, T. (2004). *Psychologia ekonomiczna*. Gdańsk: GWP.
- Vauchez, A. (1994). *Der Kampf gegen Häresie und Abweichungen von der Norm im Western*. Wien.
- Wiatr, J.J. (1973). *Spółczesność – wstęp do socjologii systematycznej*. Warszawa: PWN.
- Ziomek, J. (2000). *Retoryka opisowa*. Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum.

Wybrane zadania samorządu gminnego w Polsce w zakresie ochrony środowiska w kontekście integracji europejskiej

GRAŻYNA GADOMSKA
DR
ADIUNKT AH

Wydział Humanistyczny Akademii Humanistycznej im. A. Gieysztora w Pułtusku
Filia Akademii Finansów i Biznesu Vistula
e-mail: ggadomska@poczta.onet.pl

Słowa kluczowe środowisko, ochrona środowiska, zadania samorządu gminnego

Abstrakt Środowisko pozostaje w stałej relacji z człowiekiem, który korzysta z jego zasobów. W artykule przedstawiono specyfikę zadań samorządu gminnego w zakresie ochrony środowiska w kontekście szeroko rozumianych procesów integracyjnych. W tym celu dokonano analizy literatury przedmiotu oraz przepisów prawa regulujących działania gminy. Przeprowadzono analizę wybranych zadań samorządu gminnego w zakresie ochrony środowiska. Realizacja strategicznych celów w tym obszarze jest bardzo ważnym wyzwaniem i determinantą rozwoju lokalnego. Zadania realizowane przez władze państwowe i lokalne są podstawą skuteczności działań na rzecz ochrony środowiska.

Selected tasks of the local government in Poland in the field of environmental protection in the context of European integration

Keywords environment, environmental protection, task of local government

Abstract The environment is in constant relationship with the man who uses his resources. The article presents the specificity of municipal self-government tasks in the field of environmental protection in the context of broadly understood integration processes. To achieve this goal, an analysis of the literature on the subject and legal provisions regulating the activities of the commune was made. An analysis of selected municipal self-government tasks in the field of environmental protection was carried out. The implementation of strategic goals in this area is a very important challenge and determinant of local development. The tasks implemented by state and local authorities are the basis for the effectiveness of environmental protection measures.

Wprowadzenie

We współczesnym świecie zagrożenie ekologiczne stało się jednym z najczęściej uświadamianych zagrożeń – w wymiarze lokalnym, ponadlokalnym, i międzynarodowym, na co wpływają zarówno dynamiczne zmiany cywilizacyjne, gospodarcze, postęp technologiczny, jak i postępujące procesy globalizacji. Zmiany te bezpośrednio i pośrednio określają istotę i potrzebę ochrony środowiska, które zaczęło ulegać degradacji.

Unia Europejska jako organizacja międzynarodowa traktuje priorytetowo kwestię szeroko rozumianej ekologii. Polska, jako kraj członkowski UE, podjęła realizację wielu zobowiązań dotyczących prowadzenia odpowiedzialnej polityki ekologicznej, w odpowiedzi na rosnące zagrożenia ekologiczne. Obszar ten stał się jednym z najważniejszych ze względu na problemy związane z gospodarką odpadami, ochroną zdrowia obywateli, dbaniem o zapewnienie czystości wód i powietrza. Zadaniem państwa jest zapewnienie obywatelom prawa do życia i funkcjonowania w zdrowym i bezpiecznym środowisku. Polska podjęła współdziałanie z rządami europejskimi polegające na stosowaniu ściśle określonych ustaw i regulacji prawnych (Stawarska, 2001, s. 96–99). Europejskie regulacje określają współpracę między innymi w zakresie zapobiegania katastrofom ekologicznym oraz klęskom żywiołowym, na występowanie których wpływa np. nadmierna eksploatacja środowiska naturalnego, niszczenie ekosystemów przez odpady toksyczne. Ochrona środowiska jest dla współczesnych społeczeństw problematyką obejmującą zmiany klimatu, ochronę powietrza, wód i mórz, gospodarkę odpadami. Negatywne skutki zanieczyszczenia środowiska dostrzegane są zarówno na poziomie globalnym, jak i lokalnym. Podstawą zarządzania środowiskiem w skali globalnej jest dlatego zarządzanie na poziomie lokalnym. Zadania w zakresie ochrony środowiska mają charakter interdyscyplinarny. Ich realizacja wymaga powiązania aspektów fizycznych, chemicznych, społecznych, technologicznych, politycznych, ekonomicznych i prawnych. Kwestie środowiskowe regulowane są na trzech poziomach – globalnym, regionalnym (system prawa UE), krajowym (Karski, 2011, s. 86). Zadania w zakresie ochrony środowiska stawiane przed samorządem gminnym stanowią podstawowy obszar działań. Celem artykułu jest przedstawienie wybranych zadań samorządu terytorialnego gminy w Polsce w zakresie ochrony środowiska. W realizacji celu zastosowano metodę prawnoinstytucjonalną, służącą analizie regulacji krajowego porządku prawnego. Głównym założeniem jest pogląd, że działania gminy na rzecz ochrony środowiska wynikają z nowelizowanych regulacji ustawowych, które zobowiązują do przyjmowania odpowiedzialności za obecny i przyszły stan zasobów środowiska.

Pojęcie i istota ochrony środowiska

Pojęcie środowisko jest wieloznaczne. Obejmuje szeroko rozumiane otoczenie, w tym warunki socjalne, ekonomiczne, rozwojowe, lecz przede wszystkim warunki środowiska naturalnego. Termin „środowisko” często stosowany jest wraz z określeniami „środowisko przyrodnicze”, „środowisko geograficzne”, „środowisko człowieka”. W tekście Deklaracji Sztokholmskiej (Deklaracja Sztokholmska, 1972) zbiór elementów składających się na środowisko człowieka to zasoby naturalne (powietrze, woda, flora, fauna), warunki życia i pracy, edukacja, nauka

i zasoby cywilizacyjne, zabezpieczające potrzeby egzystencjalne człowieka oraz możliwości rozwoju społecznego, intelektualnego, moralnego i duchowego. W Deklaracji zawarte jest ponadto ustalenie mówiące o tym, że sprawy międzynarodowe dotyczące ochrony i poprawy stanu środowiska winny być podejmowane w duchu współpracy wszystkich krajów. Współpraca ta, z uwzględnieniem interesów wszystkich państw, oparta na wielostronnych lub dwustronnych porozumieniach ma fundamentalne znaczenie w zapobieganiu narażania środowiska na ujemne skutki wynikające z działalności człowieka w różnych dziedzinach. Ustalenia te dotyczą obecnego i przyszłych pokoleń oraz nakładają na rządy państw obowiązek dbałości o środowisko. W art. 3 pkt 13 podstawowego aktu prawnego – ustawy z 27 kwietnia 2001 roku Prawo ochrony środowiska, pojęcie ochrony środowiska definiowane jest jako podjęcie lub zaniechanie działań, umożliwiających zachowanie lub przywracanie równowagi przyrodniczej. Ochrona ta polega w szczególności na: racjonalnym kształtowaniu środowiska i gospodarowaniu zasobami środowiska zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju; przeciwdziałaniu zanieczyszczeniom; przywracaniu elementów przyrodniczych do stanu właściwego (Ustawa, 27.04.2001). Ochrona środowiska oznacza zatem działania człowieka skoncentrowane na zabezpieczeniu środowiska dla kolejnych pokoleń tak, by możliwa była ich bezpieczna egzystencja. Kraje UE, w tym Polska, poświęcają coraz więcej uwagi zagrożeniom ekologicznym w ramach polityki bezpieczeństwa ekologicznego określanego jako bezpieczeństwo środowiskowe. Polska zadeklarowała współdziałanie z rządami europejskimi w ramach realizacji programów ekologicznych oraz wdrażanie unijnych regulacji prawnych (Stawarska, 2001, s. 99).

Istota bezpieczeństwa jest wyrażana brakiem zagrożenia. Świadomościowy odbiór zagrożeń oraz ich wartościowanie przez poszczególne jednostki lub grupy jest zależny od indywidualnej wrażliwości i subiektywnych ocen, co niewątpliwie wpływa na relacje między ludźmi, grupami społecznymi, wspólnotami i państwami (Mietień, 2014, s. 32). Wśród wielu rodzajów bezpieczeństwa, z punktu widzenia państwa, ale przede wszystkim społeczeństwa i obywateli wyróżniane jest bezpieczeństwo publiczne odnoszące się między innymi do miejsca zamieszkania, pracy i nauki, miejsc publicznych (np. parku), sytuacji klęsk żywiołowych i kryzysowych. Bezpieczeństwo jest priorytetem polityki wewnętrznej państwa i najwyższą wartością społeczną, warunkującą bezpieczeństwo zdrowia i życia obywateli, a także gwarantującą nienaruszalność ich mienia. Bezpieczeństwo publiczne może zostać zakłócone przez człowieka i nosić wówczas znamiona przestępstwa lub wykroczenia, bądź zakłócone przez siły natury (Szela, 2013, s. 164). W ujęciu E. Ury bezpieczeństwo publiczne w znaczeniu materialnym można rozumieć taki:

stan w którym ogółowi obywateli nie grozi żadne niebezpieczeństwo, niezależnie od tego, jakie by było jego źródło. Może więc odnosić się to do niebezpieczeństw będących wynikiem klęski żywiołowej, katastrofy, epidemii, bądź innych zjawisk stanowiących zagrożenie dla życia, zdrowia, mienia obywateli lub mienia publicznego (Ura, 2003).

Działalność instytucji UE skoncentrowana jest na wypracowywaniu umów skutkujących rozwiązaniami służącymi ochronie środowiska naturalnego. Polska zobowiązała się do respektowania prawa wspólnoty europejskiej jako prawa nadrzędnego w stosunku do prawa krajowego. Priorytetem działań jest przede wszystkim zapobieganie emisji zanieczyszczeń do środowiska. Znajdują tu zastosowanie traktaty założycielskie (Bylicki, 2014, s. 186–199), w tym Traktat

o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, a następnie ustawy, dyrektywy i rozporządzenia. Cele i zasady europejskiego wymiaru ochrony środowiska skoncentrowane są na zapobieganiu, w miarę możliwości, na unieszkodliwianiu zanieczyszczeń dzięki priorytetowemu wdrażaniu tzw. interwencji u źródła i zapewnianie rozsądnej gospodarki zasobami naturalnymi w myśl zasady „zanieczyszczający płaci”, zasady zapobiegania zanieczyszczeniom oraz zasady przyczynowości. Zintegrowane podejście do ochrony środowiska polega między innymi na zapobieganiu emisjom do powietrza, środowiska wodnego i gleby, z uwzględnieniem gospodarki odpadami (Ciechanowicz-McLean, 2015, s. 26).

Zadania gminy w dziedzinie ochrony środowiska

Władze państw członkowskich są zobowiązane do wdrażania i przestrzegania prawa UE dotyczącego ochrony środowiska. Podstawą ustalania zadań i celów polityki ekologicznej jest Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 roku, w której z art. 86 wynika prawny obowiązek dbałości o stan środowiska, przestrzegania przepisów związanych z ochroną przyrody oraz wdrażania środków prewencyjnych, których celem jest unikanie zagrożenia ekologicznego. Stanowi tym samym zobowiązanie do zapewniania bezpieczeństwa ekologicznego rozumianego jako „taki stan ekosystemu, w którym nie występuje ryzyko zakłóceń jego elementów albo jest ono niewielkie” (Kasperek, 2014, s. 69). Pojęcie „bezpieczeństwo ekologiczne” oraz „bezpieczeństwo środowiskowe” stosowane są często synonimicznie. W teorii bezpieczeństwa termin ten definiowany jest najczęściej jako:

stan uzyskany w rezultacie uwzględniania wielu uwarunkowań chroniących człowieka i środowisko oraz takie kształtowanie stosunków naturalnych i społecznych w biosferze Ziemi, które tworzy właściwe warunki życia dla całej ludzkości, nie podważając zarazem podstaw życia na naszej planecie, głównie poprzez podejmowanie i realizację koncepcji zrównoważonego rozwoju (Borkowski, 2017, s. 23).

Z perspektywy koncepcji bezpieczeństwa narodowego, zagadnienie ochrony środowiska utożsamiane z problematyką bezpieczeństwa ekologicznego (Ciszek, 2017, s. 119) zawarte jest w nowelizowanych strategiach bezpieczeństwa narodowego RP. W Strategii Bezpieczeństwa Narodowego z 2014 roku ochrona środowiska określona jest jako jeden z pozamilitarnych aspektów bezpieczeństwa państwa. Cele strategiczne obejmują między innymi zapewnienie rozwoju potencjału społecznego i gospodarczego państwa ze szczególnym uwzględnieniem ochrony środowiska naturalnego, warunków życia i zdrowia ludności. Nowelizacje dokumentu podejmowano w związku z integracją Polski z Unią Europejską i członkostwem Polski w NATO. Dzięki temu kwestie ekologiczne zajęły w dokumencie ważne miejsce, zostały powiązane z zagadnieniem zrównoważonego rozwoju i korespondują z regulacją art. 74 Konstytucji RP. Podkreśla to również zapis art. 68 Konstytucji RP, w którym wskazany jest obowiązek władz publicznych dotyczący ochrony środowiska, a także prawo do ochrony zdrowia, które władze publiczne zapewniają przez zwalczanie chorób epidemicznych i zapobieganie negatywnym dla zdrowia skutkom degradacji środowiska. Jednocześnie państwo zobowiązane jest do szerokiego

informowania o stanie i ochronie środowiska oraz wspierania obywateli w działaniach na rzecz środowiska (Konstytucja RP, 1997). Krajowa polityka ekologiczna to działania państwa, samorządów terytorialnych i podmiotów gospodarczych odpowiedzialnych za ochronę środowiska. Polityka ta wymaga kształtowania świadomości ekologicznej na poziomie jednostki i grup społecznych przez edukację ekologiczną prowadzoną na wszystkich etapach kształcenia.

Samorząd terytorialny jest współuczestnikiem w sprawowaniu władzy publicznej, realizującym wykonawcze funkcje państwa, kierującym się dobrem wspólnym odnoszonym do interesów społeczności lokalnej (Konstytucja RP, 1997). Realizując zadania własne i zlecone, na podstawie ustawy lub porozumienia z administracją rządową, zabezpiecza podstawowe potrzeby obywateli. Poszczególne zadania i kompetencje w zakresie ochrony środowiska, realizowane na terytorium gminy, zostały skierowane głównie do wójta/burmistrza/prezydenta miasta. W myśl unormowania zawartego w art. 4 ust.1 ustawy o samorządzie gminnym są to zadania własne gminy, w tym obejmujące między innymi sprawy: ochrony środowiska i przyrody oraz gospodarki wodnej; gminnych dróg, ulic, mostów, placów oraz organizacji ruchu drogowego, usuwania i oczyszczania ścieków komunalnych, utrzymania czystości i porządku oraz urządzeń sanitarnych, wysypisk i unieszkodliwiania odpadów komunalnych; porządku publicznego i bezpieczeństwa obywateli oraz ochrony przeciwpożarowej i przeciwpowodziowej, w tym wyposażenia i utrzymania gminnego magazynu przeciwpowodziowego. Kompetencje organu wykonawczego gminy w zakresie zwykłego korzystania ze środowiska przez osoby fizyczne niebędące przedsiębiorcami, a także zasady ochrony środowiska i warunki korzystania z jego zasobów z uwzględnieniem wymagań zrównoważonego rozwoju obejmują warunki wprowadzania substancji lub energii do środowiska, koszty korzystania ze środowiska, obowiązki organów administracji, odpowiedzialność i sankcje (Ustawa, 13.04.2018, art. 1 ust. 1, art. 17). Według ustawy o samorządzie gminnym zasada zrównoważonego rozwoju oznacza zespolenie działań w sposób sprzyjający zachowaniu równowagi przyrodniczej. W UE zasada zrównoważonego rozwoju jest naczelną zasadą rozwoju gospodarczego, ochrony środowiska i polityki społecznej i obejmuje działania na poziomie państwa, regionu, samorządu lokalnego, przedsiębiorców, społeczeństwa obywatelskiego. Realizacja tych jest niewątpliwie związana z zadaniami własnymi samorządu terytorialnego, jednak nadanie tym zadaniom charakteru lokalnego nie wyklucza ich z kategorii zadań ogólnospołecznych. Zadania powierzone i rozwiązywane przez organy na szczeblach regionalnych i lokalnych są kluczem do skuteczności działań ochrony środowiska. W związku z powyższym ważną rolę w tym zakresie pełnią jednostki samorządu terytorialnego współdziałającego z administracją rządową (Barczak, 2006, s. 13). Ochrona środowiska w przestrzeni lokalnej polega na racjonalnym kształtowaniu stanu środowiska i gospodarowaniu jego zasobami oraz przeciwdziałaniu naruszaniu elementów stanu przyrodniczego. Lokalna polityka ekologiczna w Polsce prowadzona jest za pomocą gminnych programów ochrony środowiska oraz wydanych decyzji dotyczących środowiska naturalnego. Kompetencją gminy jest uchwalenie programu ochrony środowiska uwzględniającego cele zawarte w strategii, programach i dokumentach programowych. Z wykonania programu organ wykonawczy gminy sporządza co dwa lata raport, który przedstawia radzie gminy, a następnie przekazuje dokument organowi wykonawczemu powiatu (Ustawa, 6.03.2018, art. 18 ust. 2, ust. 3). Rada gminy ma uprawnienie do analizy i rozpatrywania informacji o stanie bezpieczeństwa w gminie i określania na tej podstawie kierunków dalszych działań w zakresie ochrony środowiska, bezpieczeństwa sanitarnego,

bezpieczeństwa i porządku publicznego. Kompetencją organu wykonawczego, w przypadku powstania bezpośredniego zagrożenia, jest natomiast wydawanie poleceń służbom i inspekcjom dotyczących zagrożeń i usuwania ich skutków na terenie gminy. Rozwiązania te wydają się słuszne. Przyznawane zadania wynikają z uzasadnionych potrzeb państwa w odniesieniu do przestrzeni lokalnej. Samorząd gminny działając na podstawie ustawy o drogach publicznych, wykonuje zadania dotyczące dróg publicznych, przeciwdziałania niekorzystnym przeobrażeniom środowiska, np. w następstwie budowy dróg, odpowiada za utrzymywanie zieleni przydrożnej (Ustawa z 13.09.1996, poz. 1454, 1629). Ponosi także odpowiedzialność za utrzymanie infrastruktury technicznej, służącej kształtowaniu bezpiecznego środowiska, utrzymania porządku i czystości. Zadania te realizuje w ramach zadań własnych, wynikających z ustawy z 13 września 1996 roku o utrzymaniu czystości i porządku w gminach między innymi przez: tworzenie warunków do wykonywania prac związanych z utrzymaniem czystości i porządku na terenie gminy; zapewnianie budowy, utrzymania i eksploatacji regionalnych instalacji do przetwarzania odpadów komunalnych; nadzorowanie gospodarowania odpadami komunalnymi; ustanawianie selektywnego zbierania odpadów komunalnych; prowadzenie działań informacyjnych i edukacyjnych w zakresie prawidłowego gospodarowania odpadami komunalnymi; znakowanie obszarów dotkniętych lub zagrożonych chorobą zakaźną zwierząt (Ustawa, 12.09.1996). Określone ustawą rodzaje zachowań odpowiadają funkcjom prawa ochrony środowiska: funkcji konserwatorskiej wyrażanej przez regulacje prawne służące zachowaniu środowiska w stanie niezmienionym; funkcji restytucyjnej realizowanej poprzez przywracanie elementów środowiska do stanu właściwego; funkcji prewencyjnej polegającej na przeciwdziałaniu zanieczyszczeniom, w tym tworzeniu przepisów pozwalających zapobiegać naruszeniom środowiska (Ciechanowicz-McLean, 2015, s. 18). W celu określenia zasad utrzymania czystości rada gminy, po zasięgnięciu opinii państwowego powiatowego inspektora sanitarnego, uchwała regulamin utrzymania czystości i porządku na terenie gminy, określa stawki opłat za gospodarowanie odpadami komunalnymi, termin, częstotliwość i tryb uiszczania opłat, harmonogram odbioru odpadów komunalnych oraz zasady segregacji odpadów. Stworzenie systemu postępowania z odpadami komunalnymi jest jednym z najważniejszych zadań gminy w zakresie ochrony środowiska. Regulacje ogólne dotyczące gospodarki odpadami zawierają ustalenie, by prowadzić ją w sposób zapewniający ochronę życia i zdrowia oraz środowiska oraz uniemożliwiający powodowanie zagrożenia dla wody, powietrza, gleby, roślin i zwierząt, jak i niekorzystnego wpływu dla miejsc o dużym znaczeniu kulturowym i przyrodniczym (Ustawa, 14.12.2012, poz. 21 i z 2017 poz. 2422). W konsekwencji, do 31 grudnia 2020 roku gminy są obowiązane osiągnąć określony ustawą poziom recyklingu, obejmujący przygotowania do ponownego użycia danych frakcji odpadów komunalnych. Ważnym elementem jest więc inwestowanie w wiedzę obywateli o rzeczywistych i potencjalnych zagrożeniach, jakie mogą wystąpić w sytuacji braku lub zaniedbań działań ustawowych. Kształtowanie świadomości zagrożeń i gotowości do ich unikania winno odbywać się w miejscu zamieszkania czy też miejscu pracy. Kontrolowanie realizacji tychże zadań powinno wynikać z potrzeb użytkowników danej przestrzeni.

W zakresie ochrony przestrzeni lokalnej przed powodzią, w tym klęską żywiołową, zadania organowi wykonawczemu gminy wyznaczają także przepisy ustawowe. W rozumieniu przepisów ustawy o stanie klęski żywiołowej pomoc i ochrona mogą być skutecznie podjęte wyłącznie przy zastosowaniu nadzwyczajnych środków, we współpracy różnych organów i instytucji, jak również

specjalistycznych służb i formacji. Zgodnie z regulacjami zawartymi w ustawie wójt (burmistrz, prezydent) kieruje działaniami prowadzonymi na obszarze gminy w celu zapobieżenia skutkom klęski żywiołowej lub ich usunięcia. W stanie klęski żywiołowej na terenie gminy realizowane są w trybie pilnym działania zapobiegające skutkom, bądź zmierzające do ich usunięcia, takie jak między innymi: wydawanie wiążących poleceń organom jednostek pomocniczych, kierownikom jednostek organizacyjnych gminy, kierownikom jednostek ochrony przeciwpożarowej funkcjonujących na terenie gminy; współdziałanie i wymiana informacji odnoszących się do zapobiegania skutkom klęski żywiołowej lub ich usuwania; wprowadzenie świadczeń osobistych i rzeczowych; niezwłoczne opublikowanie komunikatów związanych z działaniami na rzecz zapobieżenia skutkom klęski żywiołowej lub ich usunięcia (Ustawa, 15.09.2017). Uprawnienia burmistrza w ww. zakresie mogą zostać zawieszona w przypadku niezdolności do kierowania lub niewłaściwego kierowania działaniami realizowanymi w warunkach klęski żywiołowej.

W literaturze przedmiotu odnośnie do udziału gminy w sferze ochrony środowiska wskazywany jest podział zadań, czyli zadania o charakterze: organizacyjnym, bezpośrednio-wykonawczym, zobowiązująco-reglamentacyjnym, kontrolno-nadzorczym (Ciechanowicz-McLean, 2015, s. 17). Zadania należące do pierwszej grupy obejmują czynności oddziałujące na stan środowiska jako całości, bądź na poszczególne jego elementy i zawierają się zarówno w gminnych programach ochrony środowiska, jak i w gminnych planach gospodarki odpadami. Celem zadań bezpośrednio-wykonawczych jest organizacja życia społecznego przy zachowaniu równowagi środowiskowej. Ich zakres może dotyczyć zadań własnych bądź zleconych. Dwie ostatnie grupy zadań dotyczą respektowania ustaleń regulaminowych oraz nadzoru nad ich przebiegiem i kontroli osiągniętych rezultatów.

Podsumowanie

Jednym z zadań własnych gminy określonych w ustawie o samorządzie gminnym jest zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty, w tym w zakresie porządku publicznego i bezpieczeństwa obywateli. Jednym z głównych zadań własnych gminy jest ochrona środowiska. Priorytetowym celem działań gminy jest tworzenie bezpiecznego środowiska sprzyjającego aktywności społecznej. Przedstawione w artykule kwestie związane z ochroną środowiska realizowane przez samorząd gminny, pozwalają stwierdzić, że gminę obowiązuje szeroki zakres czynności. Analizowane regulacje prawne świadczą o uświadamianym projektowaniu zadań na rzecz ochrony środowiska. Polityka ekologiczna w Polsce po akcesji do Unii Europejskiej przyczyniła się do rozwiązań systemowych skierowanych do władz lokalnych i podmiotów gospodarczych odpowiedzialnych za stan środowiska oraz do obywateli. Polityka w zakresie ochrony środowiska uwzględnia zatem potrzeby społeczne uwarunkowane wzrostem zagrożeń środowiskowych.

Współcześnie rozwiązania wdrażane w systemach lokalnych ukierunkowane są na spójność i jednolitość postępowania, koordynowania działań i procedur, w szczególności obejmujących proces planowania, edukacji i upowszechniania wiedzy o sposobach zapobiegania degradacji stanu środowiska. Dążenie do dbałości o jakość środowiska wymaga ciągłego modernizowania. Tym bardziej, że kierunki edukacji ekologicznej określone zostały np. już w 1997 roku w Narodowej Strategii Edukacji Ekologicznej, a następnie w Konwencji „O Dostępności do

Informacji, Udziale Społeczeństwa w Podejmowaniu Decyzji oraz Dostęp do Sprawiedliwości w Sprawach Dotyczących Środowiska”, tzw. Konwencja z Aarhus podpisana 25 czerwca 1998 roku w Danii, w czasie IV Paneuropejskiej Konferencji Ministrów Ochrony Środowiska m. in. przez Polskę.

Aktywność gminy na rzecz ochrony środowiska może w znacznym stopniu przyczynić się do budowania fundamentu poczucia bezpieczeństwa w aspekcie społecznym, gospodarczym i przyrodniczym. Konieczne jest jednak podjęcie działań służących podnoszeniu świadomości ekologicznej jako specyficznej wiedzy o zagrożeniach i ochronie środowiska oraz o instrumentach gospodarowania jego zasobami.

Bibliografia

Akty prawne

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r. (Dz. U. 1997 nr 78 poz. 483).
 Ustawa z 13.04.2018 r. Prawo ochrony środowiska (t.j. Dz. U. z 2018 r., poz. 799).
 Ustawa z 21.03.1985 r. o drogach publicznych (t.j. Dz. U z 2018 r., poz. 2068 ze zm.).
 Ustawa z 13.09.1996 r. o utrzymaniu czystości i porządku w gminach (t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 1454,1629).
 Ustawa z 14.12.2012 r. o odpadach (Dz. U. z 2018 r. poz. 21 i z 2017 poz. 2422).
 Ustawa o stanie klęski żywiołowej z 15.09.2017 r. (t.j. Dz. U z 2017 r., poz. 1897).
 Ustawa z 6.03.2018 r. o ochronie przeciwpożarowej (Dz. U. z 2018 r., poz. 620).
 Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska. (Dz.U. 2001 nr 62 poz. 627).
 Deklaracja Sztokholmska, Uchwała Konferencji Sztokholmskiej z 14.06.1972 r. dotycząca naturalnego środowiska człowieka. Pobrane z: <http://www.wolfpunk.most.org.pl/deksztok.htm> (16.11.2019).

Literatura

- Barczak, A. (2006). *Zadania samorządu terytorialnego w zakresie ochrony środowiska*. Warszawa: Dom Wydawniczy ABC.
- Borkowski, R. (2017). Teoretyczno-metodologiczne aspekty rozważań nad bezpieczeństwem ekologicznym. W: M. Kubiak, M. Lipińska-Rzeszutek (red.), *Współczesne bezpieczeństwo ekologiczne* (s. 17–38). Warszawa–Siedlce: Instytut Nauk Społecznych i Bezpieczeństwa Wydział Humanistyczny Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach.
- Bylicki, L. (2014). Ochrona środowiska w Unii Europejskiej. *Zeszyty Naukowe PWSZ w Płocku*, 20. 185–199.
- Ciechanowicz-McLean, J. (2015). *Prawo ochrony i zarządzania środowiskiem*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Ciszek, M. (2017). Filozofia postrzegania problemu ochrony środowiska naturalnego (bezpieczeństwa ekologicznego) w Strategii Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej z 2014 roku. W: M. Kubiak, M. Lipińska-Rzeszutek (red.), *Współczesne bezpieczeństwo ekologiczne* (s. 115–144). Warszawa–Siedlce: Instytut Nauk Społecznych i Bezpieczeństwa Wydział Humanistyczny Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach. http://seib.uksw.edu.pl/sites/default/files/leszek_karski_znaczenie_prawa_ochrony_srodowiska.pdf (17.11.2019).
- Karski, L. (2011). Znaczenie prawa ochrony środowiska. *Studia Ecologiae et Bioethicae UKSW*, 1 (9), 85–97.

- Kasperek, T. (2014). Bezpieczeństwo wewnętrzne kraju w kontekście zagrożeń ekologicznych Morza Bałtyckiego. W: M. Będźmirowski, J. Zawadzki (red.), *Holistyczna ocena bezpieczeństwa – aspekt współczesny* (s. 67–86). Warszawa: Wyższa Szkoła Bankowa w Gdańsku.
- Mietień, M. (2014). Współczesne bezpieczeństwo i jego rodzaje. W: P. Szmitkowski (red.), *Wybrane aspekty współczesnego bezpieczeństwa i jego zagrożeń* (s. 31–46.), Siedlce: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach.
- Stawarska, R. (2001). Wybrane efekty członkostwa Polski w Unii Europejskiej w perspektywie makro- i mikroekonomicznej. *Studia Europejskie*, 1, 95–122.
- Szela, I. (2013). Ochrona porządku i bezpieczeństwa publicznego jako zadanie własne samorządu lokalnego. *Kwartalnik Naukowy OAP UW e-Politikon*, 6, 162–186.
- Ura, E. (2003). Realizacja przez samorząd gminny zadań w zakresie ochrony bezpieczeństwa i porządku publicznego. W: E Ura (red.), *Bezpieczeństwo i porządek publiczny – historia, teoria, praktyka*. Rzeszów: Wydawnictwo Politechniki Rzeszowskiej.

Odnowa wsi i rozwój obszarów wiejskich po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej na przykładzie gminy Ślesin, w województwie wielkopolskim

MAŁGORZATA BIELECKA
DR

Politechnika Koszalińska, Wydział Humanistyczny
e-mail: małgorzata.bielecka2019(at)gmail.com

Słowa kluczowe wieś, obszary wiejskie, rozwój lokalny, społeczność lokalna, Unia Europejska

Abstrakt Celem artykułu jest pokazanie zmian, jakie zachodziły i zachodzą w przestrzeni wiejskiej w Polsce w wyniku wprowadzania regionalnych programów odnowy wsi, na przykładzie gminy Ślesin położonej w województwie wielkopolskim. Pomińnięte zostały kwestie rolnictwa, a ukazane zostały zagadnienia dotyczące odnowy wsi z perspektywy członkostwa Polski w Unii Europejskiej.

Renewal of villages and development of rural areas after Poland's accession to the European Union on the example of the Ślesin Commune in the Greater Poland Voivodeship

Keywords village, rural space, local development, local community, European Union

Abstract The aim of the article is to show the changes that have taken place in the rural space in Poland, as a result of the implementation of regional village revival programs, on the example of the Ślesin Commune in the Greater Poland Voivodeship. The issues of agriculture were omitted, and issues concerning the rural revival model from the perspective of Poland's membership in the European Union were presented.

Wprowadzenie

Przestrzeń wiejską objęto dużymi zmianami począwszy od transformacji ustrojowej aż do zmian związanych z przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej. Tempo zmian, które zaczęły zachodzić w naszym kraju w procesie przechodzenia od gospodarki centralnie planowanej do rynkowej, okazały się czasem trudnym dla mieszkańców wsi. Polska przed akcesją jak i zaraz po przystąpieniu do UE borykała się z wieloma problemami dotyczącymi wsi i terenów wiejskich.

Szczególne znaczenie miało wsparcie rolnictwa i obszarów wiejskich programami na poziomie krajowym, regionalnym czy lokalnym. W tym czasie powstał ruch odnowy wsi, w którym istotą było wykorzystanie niematerialnych czynników rozwoju związanych z lokalną tożsamością, a zwłaszcza kapitału społecznego wsi. Zamierzeniem autora było ukazanie pozytywnych zmian przestrzeni wiejskiej po przystąpieniu Polski do UE, a głównie tych, do których doszło w latach 2004–2006, 2007–2013, ze zwróceniem szczególnej uwagi na samą odnowę wsi, jako nurtu, kierunku zapoczątkowanego najpierw w Europie, a później w Polsce. W artykule podjęto próbę odpowiedzi na pytania w jaki sposób odnowa wsi wpłynęła na proces społecznych i gospodarczych zmian; czy jako kierunek całościowego kształtowania warunków życia społeczności wiejskiej odnowa wsi przyniosła oczekiwane efekty? W niniejszych rozważaniach pominięto szczegółowe kwestie dotyczące rolnictwa, skoncentrowano się głównie na problematyce zmian spowodowanych programem odnowy wsi.

Jeśli chodzi o metody zastosowane w pracy, zgodnie z jej celem badawczym znaczące miejsce przypadło elementom analizy teoretycznej. Odnosząc się do problematyki niniejszego artykułu, można powiedzieć, że określone podejścia teoretyczne umożliwiły autorowi wyodrębnienie ze zbioru faktów i zjawisk politycznych, społecznych itp. najważniejszych elementów, co pozwoliło sformułować pewne uogólniające konkluzje interpretacyjne, porządkujące i wyjaśniające ów zbiór. W ramach prezentacji kwestii metodologicznych należy krótko omówić drugą metodę zastosowaną w niniejszych rozważaniach, a mianowicie metodę badań empirycznych. Skorzystanie z metod badań empirycznych pozwoliło na dociekanie poznania prawdy obiektywnej o badanej przez autora rzeczywistości przez jej celową, systematyczną obserwację i opis. W niniejszym artykule w najszerszym zakresie wykorzystano obserwację i opis. Podczas stosowania tej pierwszej, najważniejszej metody podstawowe znaczenie miały przede wszystkim różnego rodzaju teksty źródłowe: głównie prace naukowe, materiały analityczne i statystyczne, dokumenty, enuncjacje środków masowego przekazu. Oznacza to, że posłkowano się przede wszystkim metodą obserwacji pośredniej. Autor był w tym wypadku obserwatorem wtórnym i w związku z tym zdany był na korzystanie z przetworzonych już źródeł wiedzy. Jeśli chodzi o kolejną metodę, jaką jest opis, to pozwoliło to na przetwarzanie zebranych przez autora różnego typu informacji na język np. pojęć, danych. W rozważaniach najczęściej wykorzystywano metodę opisu.

Zmiany w rozwoju obszarów wiejskich, przedstawiono na przykładzie gminy Ślesin położonej w województwie wielkopolskim.

Ślesin – specyficzne cechy gminy

Ślesin jest niewielkim miastem położonym na pograniczu Wielkopolski Wschodniej i Kujaw Borowych, nad jeziorami polodowcowymi: Jeziorem Ślesińskim, Mikorzyńskim i Licheńskim. Miejscowość usytuowana jest na ważnym szlaku komunikacyjnym o znaczeniu krajowym Bydgoszcz–Ostrów Wielkopolski (Budzińska, Fijałkowska, Jakubowska, Łakomiak, 2003, s. 4). Gmina Ślesin zaliczona jest do powiatu konińskiego ziemskiego, wchodzącego w skład województwa wielkopolskiego. Gmina ma charakter miejsko-wiejski. Jej sieć osadnicza obejmuje miasto Ślesin i 51 miejscowości wiejskich. Obszar wiejski podzielony jest administracyjnie na 26 sołectw. Gmina położona jest w środkowej części powiatu a zarazem na wschodnich krańcach

województwa. Gmina Ślesin graniczy z siedmioma gminami powiatu konińskiego: Kazimierzem Biskupim, Kleczewem, Wilczynem, Skulskiem, Wierzbinkiem, Sompolnem, Kramskiem oraz miastem Konin.

Wybór tej gminy do zobrazowania zmian w przestrzeni wiejskiej nie jest przypadkowy, gdyż już w 1999 roku podczas badań stopnia rozwoju wielofunkcyjnego obszarów wiejskich, przeprowadzonego na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, zaliczono m.in. gminę Ślesin do gmin z bardzo wysokim rozwojem, ze względu na ciepłe jeziora, miejsce kultu religijnego w Licheniu i bardzo mocno rozwijający się ruch turystyczny, szacowany w badaniach na 1,5 mln turystów rocznie (Zarębski, 2002, s. 88–89). Podstawą gospodarki Ślesina jest rolnictwo, wspomniana turystyka oraz schyłkowo – górnictwo węgla brunatnego, które stwarzało w poprzednich latach dużą stabilizację na rynku pracy gminy. Wraz z ograniczeniem wydobycia węgla wskutek wyczerpania się tych zasobów, rozwijały się inne sektory gospodarki gminy, w tym usługi rynkowe i socjalne (handel) oraz drobna działalność produkcyjna i budowlana. Gospodarka gminy jest zatem dosyć zróżnicowana i ma rolniczy oraz turystyczno-przemysłowy charakter, co wyróżnia gminę Ślesin wśród wszystkich gmin powiatu konińskiego.

Pojęcie przestrzeni obszarów wiejskich

Pojęcie obszaru wiejskiego nie jest jednoznaczne, ponieważ tematyka ta wpisuje się w różne dziedziny nauki, takie jak: prawo, ekonomia, geografia, socjologia czy etnografia. Ta rozbieżność dziedzinowa nie ułatwia badań naukowcom, ponieważ sprawia pewne problemy poznawcze (Klemens, 2013, s. 151). W polskiej literaturze badawczej, ze względu na szeroki aspekt omawianego pojęcia, można znaleźć kilka definicji obszaru wiejskiego. Na potrzeby niniejszego artykułu przytoczę jedynie kilka z nich, oddających sedno problemu. J.L. Siemiński uważa, że „obszary wiejskie to po prostu obszary leżące poza miastami”. Według L. Przezbórskiej:

obszary wiejskie powiązane są funkcjonalnie z rolnictwem oraz innymi formami działalności, dla których podstawą jest korzystanie z zasobów przyrody: lasów, rzek, czy jezior (...), służą więc do prowadzenia produkcji rolniczej, gospodarki leśnej, rybołówstwa śródlądowego, a także wypoczynku i turystyki (Przezbórska, 2004, s. 43).

Biorąc więc pod uwagę cel niniejszego artykułu, najbardziej odpowiednia będzie konstatacja, że wieś i obszary wiejskie to przestrzeń, na którą składają się: łąki, rzeźba terenu, pastwiska, infrastruktura terenu pod względem założeń architektonicznych, dotyczących budownictwa jak i architektury krajobrazu. Krajobraz wsi ma elementy dziedzictwa kulturowego i dlatego obecnie jest tak ważnym tematem programów dotyczących rewitalizowania terenów zieleni na wsiach, czego przykładem może być rewitalizacja zabytkowych parków czy budynków. Rolnictwo nie stanowi już głównej działalności ludzi zamieszkujących tereny wiejskie, ale zwraca się szczególną uwagę na jego pozaprodukcyjne funkcje. Priorytetem działalności człowieka na wsi jest zrównoważone gospodarowanie elementami składającymi się na przestrzeń wiejską: krajobrazem wiejskim, dziedzictwem kulturowym, bioróżnorodnością, a także dbałość o czyste środowisko naturalne. Mamy zatem rodzaj krajobrazu kulturowego, którym jest krajobraz wiejski utworzony

przez samego rolnika gospodarującego na roli, rozwijającego nowoczesne wiejskie gospodarstwa, ale też przez społeczność zamieszkującą na wsi i wykonującą zawody niezwiązane z produkcją rolną. Krajobraz wiejski coraz częściej uznawany jest za dobro publiczne, w ekonomicznym tego sformułowania znaczeniu (Kupidura, Łuczewski, Kupidura, 2012, s. 21–23).

Wieś nie jest tylko postrzegana, co już wskazano, jako miejsce produkcji, można ją także traktować jako przestrzeń rozwoju działalności usługowej, rozwoju agroturystyki. Wielofunkcyjność rolnictwa skorelowała potrzebę rozwoju zrównoważonego na terenach wiejskich. Wynikało to też z potrzeby racjonalnego wprowadzenia zasad zarządzania zasobami krajobrazowymi, do czego doszło już w krajach UE, natomiast w Polsce nie istniał w przestrzeni publicznej taki wymóg. Obecnie jednym z ważniejszych dokumentów jest Europejska Konwencja Krajobrazowa, gdzie przedstawiono definicję krajobrazu, z której wynika, że jest to obszar, gdzie zamieszkująca ludność prowadzi działalność oraz dotyczy interakcji między przyrodą i człowiekiem. Rezultatem tak pojmowanego pojęcia krajobrazu jest konsekwencja jego ochrony (Europejska Konwencja Krajobrazowa, <https://www.nid.pl/upload/iblock/1ec/1ec0f6042b2eee4202dce6da6c6f0bb4.pdf>). Realizowanie powyższego założenia ma odbicie w polityce dotyczącej rozwoju zrównoważonego. W krajach Europy Zachodniej stawia się na wsparcie wszelkich działań dotyczących ochrony krajobrazu obszarów wiejskich. Wyraźnie widać to w przygotowywanych programach, ponieważ UE dostrzega w rozwoju krajobrazu obszarów wiejskich ogromną wartość w przyszłości.

Charakterystyka przestrzeni wiejskiej przed i po akcesji Polski do Unii Europejskiej

W okresie transformacji gospodarki Polski zachodziły przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich, jako wynik przede wszystkim procesów prywatyzacyjnych oraz restrukturyzacji poszczególnych sektorów działalności społeczno-gospodarczej. Przemiany te były regionalnie zróżnicowane, w znacznym stopniu zależne od zastanego w końcu lat osiemdziesiątych XX wieku poziomu rozwoju rolnictwa. Przez większość lat powojennych liczba ludności kraju rosła, a tempo tego wzrostu było jednym z najszybszych w Europie. Od połowy lat osiemdziesiątych przyrost zaczął stopniowo maleć, a pod koniec lat dziewięćdziesiątych nastąpił po raz pierwszy w historii powojennej Polski ubytek ludności. Na obszarach wiejskich liczba mieszkańców utrzymywała się jednak przez cały okres powojenny na podobnym poziomie. Co prawda, postępujący proces urbanizacji kraju powodował stały i znaczny odpływ ludności wiejskiej do miast (również wskutek zmian administracyjnych), ale rekompensował go stosunkowo wysoki przyrost naturalny (Bański, 2004, s. 22). Na początku lat dziewięćdziesiątych nastąpiło dość wyraźne osłabienie tempa zamieszkiwania i podejmowania pracy bądź nauki ludności wiejskiej w miastach. Nowym w warunkach polskich i interesującym zjawiskiem była rysująca się tendencja migracji ludności miejskiej na wieś. Na opuszczenie miasta decydowali się przede wszystkim ludzie zamożni i dobrze wykształceni, którzy często przynosili na wieś siedziby swoich przedsiębiorstw. Stwarzało to dogodne warunki dla rozwoju obszarów wiejskich, sprzyjało poprawie infrastruktury technicznej i społecznej, które musiały spełniać wysokie wymagania nowych mieszkańców wsi. W latach dziewięćdziesiątych XX wieku systematycznie zmniejszał się też odsetek osób zawodowo czynnych w rolnictwie (ok. 45% ludności pracującej na wsi), dzięki czemu rosła liczba zatrudnionych w innych działach gospodarki, przede

wszystkim w usługach i handlu (Bański, 2004, s. 22). Dzięki urynkowaniu gospodarki wzrosła aktywność gospodarza ludności wiejskiej. Gospodarstwa prowadzące pozarolniczą działalność gospodarczą stanowiły jednak nadal bardzo niewielką grupę gospodarstw wiejskich. Problemy rozwojowe wsi i rolnictwa w Polsce były jednym z głównych przedmiotów pertraktacji, dotyczących przystąpienia Polski do UE. Integracja europejska stała się najważniejszym globalnym wyzwaniem dla społeczeństwa i gospodarki Polski. Polska, jako kandydat na członka UE musiała się wywiązać z wielu zobowiązań z zakresu dostosowania gospodarki do wymogów wspólnotowych. Najtrudniejsze zadania stały przed polską wsią, jednak konieczność ich dokonania niosła za sobą perspektywę poprawy sytuacji na wsi. W UE rolnictwo było przedmiotem szczególnej troski i objęte zostało wieloma narzędziami mającymi na celu wpieranie rozwoju wsi i rolnictwa. Modernizacja i restrukturyzacja zmierzająca do zbliżenia polskiego rolnictwa do standardów UE, zwiększenie jego efektywności i konkurencyjności, przy jednoczesnym zapewnieniu godziwych warunków życia ludności związanej z rolnictwem, było koniecznością dziejową i wielką szansą dla Polski – od 1 maja 2004 roku pełnoprawnego członka UE. Modernizacja oznaczała zmianę technologicznego sposobu produkcji oraz zarządzania, natomiast restrukturyzacja, to przede wszystkim zmiana skali obszarowej gospodarstw (nie tylko formalnie, lecz przez dostosowanie zatrudnienia, technologii i struktury produkcji do wielkości gospodarstw) oraz przekształcenia instytucjonalne bliższego i dalszego otoczenia rolnictwa. Podstawowym warunkiem tych przemian był radykalny spadek zatrudnienia rolniczego z jednoczesnym wzrostem wydajności i obniżenia kosztów produkcji. Oznaczało to zmianę rodzaju aktywności zawodowej dużej grupy społecznej, dla której alternatywą była praca w zawodach pozarolniczych (Zgliński, 2004, s. 59). Zgodnie z zasadą programowania obowiązującą przy korzystaniu z funduszy strukturalnych UE, rząd polski opracował programy operacyjne, które precyzowały przeznaczenie funduszy na określone działania. Jednym z sześciu programów był Zintegrowany Program Operacyjny Rozwoju Regionalnego. Priorytet 3 dotyczył rozwoju lokalnego, a w nim Działanie 3.1 odnosiło się już konkretnie do rozwoju obszarów wiejskich (Kazimierczak, 2003, s. 47–51). Lata przypadające na programowanie 2004–2006 w rozwoju obszarów wiejskich wsparte zostały w ramach Wspólnej Polityki Rolnej. Dokumenty traktatowe UE regulując podstawy WPR, ukierunkowane są na instrumenty rynkowego wsparcia rolnictwa. Z czasem, coraz powszechniejsze stało się używanie w działaniach wobec rolnictwa pojęcia „rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich” (Szumski, 2007, s. 41–42). Wielu badaczy tematu stwierdza, że czas, jaki minął od akcesji Polski do UE dobrze wykorzystano. Dotyczy to również obszarów wiejskich, gdzie rolnictwo pełni wiele funkcji. Jednoznacznie potwierdzają oni, że polskie rolnictwo dobrze sobie radzi z nową sytuacją. Pozyskiwane dotacje unijne na określone cele są racjonalnie wykorzystywane. Następujący rozwój na obszarach wiejskich ma charakter pozytywny, dzięki czemu podnosi się poziom życia mieszkańców wsi. Rolnicy pokonują bariery związane z możliwością pozyskania środków z funduszy unijnych (Szumski, 2007, s. 9). Doszło do wielu zmian w rolnictwie i śmiało można stwierdzić, że wieś została wyciągnięta z zacofania modernizacyjnego, ale też kulturowego w stosunku do krajów Europy Zachodniej. Ugruntowała się świadomość dotycząca ochrony zasobów naturalnych i dziedzictwa kulturowego, które w ostatnich latach najbardziej wpłynęły na zmiany postrzegania obszarów wiejskich w polityce europejskiej. Uznano, że przestrzenie wiejskie to zbiór zasobów naturalnych, w których mieszczą się wartości historyczne, turystyczne, rekreacyjne oraz kulturowe.

Regionalne programy odnowy wsi, jako instrumenty kształtowania przestrzeni wiejskiej

Ruch Odnowy Wsi to sposób odniesienia się do rozwoju tożsamości wsi. Już w latach dziewięćdziesiątych XX wieku rozwinął się w dwóch krajach należących do Wspólnoty, mianowicie w Niemczech i Austrii. Z czasem, swoim zasięgiem zaczął obejmować też inne kraje sąsiadujące – Czechy, Słowację, Węgry. Stopniowo zaczął też docierać do Polski i jako pierwszy w kraju zainicjowany został w województwie opolskim. Podobieństwem odnowy wsi w krajach europejskich oraz w Polsce było odnajdywanie i zachowywanie cech najbardziej wartościowych dla terenów wiejskich. Poszukiwano właściwego miejsca dla wsi w ciągle zmieniającej się rzeczywistości (Idziak, Wilczyński, 2013, s. 19–21). Głównym celem programu odnowy wsi na poziomie lokalnym jest aktywizowanie społeczności wiejskiej do podejmowania działań na rzecz rozwoju miejsc zamieszkania. Najbardziej świadomą swoich potrzeb jest właśnie społeczność wiejska, a w Polsce to grupa osób na poziomie sołectwa. Regionalne programy odnowy wsi stawiały na dobrze przygotowanego lidera wiejskiego, który zainspirowałby lokalne społeczności do uczestnictwa w programach odnowy wsi. Wiązało się to z pewnym przygotowaniem w zakresie zdobycia wiedzy na temat rozwoju lokalnego, informacji, gdzie należy poszukiwać pomocy finansowej. Ważne było przygotowanie strategii na poziomie swojej miejscowości (www.kss.org.pl/ Regionalne-programy-odnowy-wsi-w-Polsce). Współcześnie odnowa wsi, rozumiana jako inwestycje na wsi, jest związana z wykorzystaniem środków pochodzących z programów finansowego wsparcia z UE. W Narodowym Planie Rozwoju na lata 2004–2006 uwzględniono finansowanie działalności, które miało na celu poprawę stanu, w jakim znajdowało się wówczas, nie rolnictwo, ale obszary wiejskie. Jednym z działań była odnowa wsi z zachowaniem dziedzictwa kulturowego. Planowane działania miały wpływać na poprawę poziomu życia oraz zatrudnienia na terenach wiejskich, na budowanie społeczności samorządowych. W latach 2004–2006 projekty dotyczące odnowy wsi liczyć mogły na wsparcie finansowe w ramach Sektorowego Programu Operacyjnego. Działanie to umożliwiało wsparcie projektów inwestycyjnych na jedną miejscowość do 80% kosztów kwalifikowanych (<http://www.odnowawsi.pl>). Doświadczenia programów regionalnych do 2008 roku były cennym źródłem informacji o zasadach przeprowadzania projektów. W wyniku działań programów regionalnych zwiększył się poziom integracji społecznej. Zdarzało się, że dzięki odnowie wsi pobudzone zostały jednostki społeczne dotąd niewykazujące zainteresowania swoim własnym miejscem zamieszkania. W latach 2007–2013, w działaniach w ramach programu odnowy wsi, można zaobserwować zwiększony udział środków strukturalnych, przeznaczonych na ten cel z UE. W ramach II filara WPR powstał Program Rozwoju Obszarów Wiejskich. Organami odpowiedzialnymi za jego wdrażanie były Ministerstwo Rozwoju Rolnictwa oraz Agencje Restrukturyzacji i Modernizacji. Do głównych celów, realizowanych ze środków finansowych pochodzących z Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW) 2007–2013, można zaliczyć podnoszenie konkurencyjności w sektorze przetwórstwa spożywczego i podwyższanie jakości produktów rolnych. Do innych celów zaliczyć można szybki rozwój gospodarstw rolnych przez modernizację, uzyskanie zgody na wprowadzenie rent strukturalnych (www.arimr.gov.pl). Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 miał na celu poprawę jakości życia, promowanie obszarów wiejskich oraz miał dostarczyć instrumenty do zaspokojenia potrzeb społecznych i kulturalnych społeczności zamieszkujących obszary wiejskie. O pomoc w ramach tego działania mogły ubiegać się gminy,

gminne instytucje kultury, organizacje pozarządowe oraz kościoły. Środki finansowe mogły być przeznaczone na takie cele jak: wybudowanie lub przebudowa obiektów publicznych służących promocji obszarów wiejskich, propagujących aktywność fizyczną, zachowanie dziedzictwa historycznego, rozwijanie przestrzeni publicznej w celu tworzenia lepszych warunków do inwestowania, rozwój infrastruktury turystycznej i sportowej, restauracje pomników historycznych, zabytków, przywracanie zainteresowania tradycyjnymi zawodami.

Rozwój obszarów wiejskich na przykładzie gminy Ślesin

Głównym celem Regionalnych Programów Operacyjnych jest realizacja założeń strategii lizbońskiej oraz priorytetów polityki regionalnej UE. W latach 2007–2013 przewidywany był na terenie Unii wzrost konkurencyjności gospodarki opartej na wiedzy, wzrost zatrudnienia, spójności społecznej, gospodarczej i przestrzennej. W okresie 2007–2013 przygotowano 16 regionalnych programów operacyjnych, wśród których kluczowym dla tego artykułu był Regionalny Program Operacyjny dla województwa wielkopolskiego. Celem programu było wzmocnienie potencjału rozwojowego Wielkopolski w sektorze konkurencyjności i zatrudnienia. Miało to wpłynąć na jakość przestrzeni województwa. Dotyczyło głównie rozbudowy infrastruktury transportowej, informatycznej, ochrony środowiska i innowacji (Szewczak, 2009, s. 259, 275). Wielkopolski Regionalny Program Operacyjny określił działanie szóste (6.1) dotyczące wykorzystania środków na rozwój turystyki. Wykorzystała to gmina Ślesin, inwestując w infrastrukturę nad Jeziorem Ślesińskim. Pole interwencji z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego określało takie projekty: utrzymania i ochrony dziedzictwa kulturowego o znaczeniu regionalnym i lokalnym (z wyłączeniem projektów kwalifikujących się do realizacji w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich oraz PO Infrastruktura i Środowisko), rozwój regionalnej i lokalnej infrastruktury kulturalnej i promocja kultury. W polu interwencji – infrastruktura na obszarach turystycznych określono projekty: Infrastruktura turystyczna i rekreacyjna, budowa infrastruktury na potrzeby turystyki kongresowej i konferencyjnej, programy rozwoju i promocji regionalnych i lokalnych produktów turystycznych, promocja województwa, budowa, rozbudowa i modernizacja infrastruktury sportowo-rekreacyjnej, służącej rozwojowi aktywnych form wypoczynku, przyczyniającej się do podniesienia walorów turystycznych obszaru (*Wielkopolski...*, 2007, s. 145–147). Program Wielkopolska Odnowa Wsi obejmował z kolei różne instrumenty wsparcia – szkolenia, warsztaty i konkursy, wśród których znalazł się konkurs „Pięknieje Wielkopolska Wieś”. Celem konkursu było wspieranie realizacji zadania publicznego województwa wielkopolskiego w dziedzinie działalności wspomagającej rozwój obszarów wiejskich (Wielkopolska Odnowa Wsi, Urząd Marszałkowski Województwa Wielkopolskiego, www.umww.pl, 25.03.2012 (13.05.2014). Program Wielkopolska Odnowa Wsi był odpowiedzią na silnie artykułowaną potrzebę wsparcia oddolnych inicjatyw. Potrzeby takie są zgłaszane przez środowiska wiejskie, głównie przez sołtysów. Program ten miał zapobiegać bierności mieszkańców wsi, co prowadziłyby do upadku lokalnych tradycji, wzorców w sferze architektury, obyczaju. Odnowa wsi okazała się alternatywą wobec drogi krajowych programów sektorowych, które skupiają się na rolnictwie. Program odnowy wsi w większym stopniu, w stosunku do działań PROW uwzględniał aktywność i zaangażowanie społeczności lokalnych, wychodził naprzeciw

idei odnowy wsi. W gminie Ślesin wykorzystano wiele programów unijnych, niektóre z nich dofinansowane były ze środków wewnętrznych. W konkursie „Pięknieje Wielkopolska Wieś”, gmina Ślesin wzięła udział już w 2011 roku. Przystąpiła wtedy do konkursu „Zagospodarowanie terenu przy stawie w miejscowości Lubomyśle, na cele rekreacyjne i poprawiające estetykę miejscowości”. Przedmiotem opracowania było wykonanie dokumentacji technicznej zagospodarowania terenu przy stawie w miejscowości Lubomyśle na cele rekreacyjne przez wykonanie placu zabaw. (<https://bip.umww.pl/pliki/eradni/3/102/3820/12764/uchwala-xxi-354-2012z.pdf>).

W ramach konkursu „Pięknieje Wielkopolska Wieś” gmina Ślesin zrealizowała również projekt „Rewitalizacja zabytkowego parku jako przestrzeni dydaktyczno-wypoczynkowej dla mieszkańców sołectwa Piotrkowice”. Inwestycja ta korzystnie wpłynęła na wizerunek miejscowości. Ważnym aspektem projektu było zrewitalizowanie XIX-wiecznego parku.

W gminie Ślesin ciągle rozwija się turystyka, na przykład dzięki budowie ciągu spacerowo-rowerowego, budowie przystani wodnej czy rewitalizacji części miasta i dbaniu o estetykę okolic Ślesina, miasto może organizować wiele imprez masowych, w tym sportowych. Dzięki wykorzystaniu wielu programów takich jak PROW 2007–2013, WRPO 2007–2013, programów z Urzędu Marszałkowskiego województwa wielkopolskiego, gmina w znacznym stopniu rozwinęła się pod wieloma względami. Ślesin, aktualnie zaliczany jest do ciekawych miejscowości turystycznych. Samo miasteczko jak i jego okolice przygotowane są do podjęcia turystów. Miasto oferuje turystom wiele atrakcji. Na początku przemian ustrojowych w Polsce następowała stopniowa degradacja i upadek zakładów pracy, a wraz z nimi upadek ośrodków wczasowych. Powszechny był brak środków na inwestycje. Dziś, dzięki funduszom z UE, Ślesin stał się jednym z największych ośrodków turystyki wodnej w Wielkopolsce. Za Markiem Rogowskim, zwycięzcą konkursu „Europa to my” (M. Rogowski, komunikacja osobista, 20.05.2014), można podsumować, że: „Pewnie dzięki funduszom unijnym powstało w Polsce wiele projektów większych, bardziej spektakularnych. Ale chyba żaden nie miał tak ogromnego wpływu na rozwój miejscowości”.

Podsumowanie

Wieś staje się nie tylko pożądanym miejscem zamieszkania, ale i pracy oraz wypoczynku. Wizja dotycząca obszarów wiejskich zarówno do 2020 roku, jak i w latach następnych, przewiduje poprawę jakości życia oraz efektywne wykorzystanie zasobów i potencjałów. Zadaniem obszarów wiejskich ma być dostarczanie dóbr publicznych i rynkowych przy zachowaniu wszelkich walorów charakterystycznych dla obszarów wiejskich w Polsce. W Strategii przyjęto, że wieś będzie mieć szeroki dostęp do wysokiej jakości edukacji, zatrudnienia, ochrony zdrowia, a obszary wiejskie zachowają swój unikalny charakter.

Bibliografia

- Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa. Pobrane z: www.arimr.gov.pl. (08.02.2016).
 Bański, J. (2004). Procesy ludnościowe na obszarach wiejskich. *Studia Obszarów Wiejskich*, VI, 21–39.

- Budzińska, A., Fijałkowska, E., Jakubowska, E., Łakomiak, M., Fijałkowski, J. (2003). *Europejska Konwencja Krajobrazowa*. Pobrane z: <https://www.nid.pl/upload/iblock/1ec/1ec0f6042b2eee4202dce6da6c6f0bb4.pdf> (10.05.2019).
- Fijałkowski, S. (2003). *Ślesin. Naprawdę warto. Przewodnik turystyczny po mieście i gminie Ślesin*.
- Idziak, W., Wilczyński, R. (2013). *Odnowa wsi, przestrzeń, ludzie, działania*. Pobrane z: <http://docplayer.pl> (2.12.2015).
- Józwiak, M., Szewczak (red.). *Fundusze Unii Europejskiej w Polsce na lata 2007–2013*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Kazimierzczak, K. (2003). Od programu PHARE do Europejskiego Funduszu Regionalnego. W: M. Grewiński (red.), *Przygotowanie Polski do absorpcji funduszy strukturalnych Unii Europejskiej* (s. 42–65). Warszawa: WSP TWP.
- Klemens, B. (2013). Problematyka rozwoju obszarów wiejskich w dokumentach strategicznych w perspektywie 2020 (ze szczególnym uwzględnieniem woj. Opolskiego). W: K. Heffner (red.), *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce a polityka spójności Unii Europejskiej: stare problemy i nowe wyzwania, ze szczególnym uwzględnieniem woj. opolskiego* (s. 151–160). Warszawa: Wydawnictwo KPZK PAN.
- Konkurs Europa To My* (2013). Pobrane z: <https://konin.naszemiasto.pl/tag/konkurs-europa-to-my> (26.06.2019).
- Krajowe Stowarzyszenie Sołtysów. Pobrane z: www.kss.org.pl/ Regionalne- programy- Odnowy- Wsi- w- Polsce. (10.12.2015).
- Kupidura, A., Łuczewski, M., Kupidura, P. (2012). *Wartość krajobrazu. Rozwój przestrzeni obszarów wiejskich*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kutkowska, B. (2001). Możliwości aktywizacji rolniczych obszarów problemowych w krajach Unii Europejskiej i w Polsce (na przykładzie wsi sudeckich). *Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej we Wrocławiu, Seria Rolnictwo LXXXIX, 414*, 9–21.
- Przezbórska, L. (2004). Zróżnicowanie obszarów wiejskich woj. wielkopolskiego a ich przydatność dla rozwoju turystyki. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, 1*, 42–57.
- Szewczak, M. (2009). *Regionalne programy informacyjne*. W: Z. Bajko, *Wielkopolski Operacyjny Program Regionalny na lata 2007–2013* (2007). Pobrane z: www.wrpo.wielkopolskie.pl, 29.08.2007 (12.05.2014).
- Szumski, S. (2007). *Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Urząd Marszałkowski Województwa Wielkopolskiego. *Wielkopolska odnowa wsi*. Pobrane z: www.umww.pl, 25.03.2012. (13.05.2014).
- Wilczyński, R. (2003). *Odnowa wsi perspektywą rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*. Poznań: Fundacja Fundusz Współpracy.
- www.odnowawsi.pl/?dz=11 (4.02.2016).
- Zarębski, M. (2002). Stopień wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich regionu konińskiego. W: C. Sobków, M. Zarębski (red.), *Obszary wiejskie w Polsce a integracja z Unią Europejską* (s. 98–107, 162–171). Toruń: UMK.
- Zgliński, W. (2004). Współczesne procesy i perspektywy rozwoju w zakresie gospodarki rolnej. *Studia Obszarów Wiejskich, VI*, 59–89.

Development, what does it really mean?

WANNINAYAKA M. SEMASINGHE
PROFESSOR

Department of Economics, University of Kelaniya, Sri Lanka
e-mail: sema23@kln.ac.lk, semasinghe_wanninayake@yahoo.com

Keywords capabilities, economic growth, entire human society, individual income, modern development ideologies

Abstract “Development” is the most commonly used single word by economists, policymakers, international financial institutions and politicians. Although, as a polysemic word, “development” has different meanings – it is used largely to describe an improvement in the quality of life of people. Initially, development was perceived as the growth of domestic, national or individual income. Over time, the perception of development was broadened, and now it encompasses various dimensions in defining development. In addition to the traditional economic elements, it includes many socioeconomic and political dimensions such as poverty, inequality, unemployment, freedom, democracy, dignity, self-respect and self-esteem. UNDP defines development as a process of enlarging people’s choices, while Sen defines it as a process of expansion of freedoms. These choices or freedoms lead to an improvement in the quality of life of people and there is no argument about that. However, as I perceive it, development is not a process as considered in terms of traditional and modern development ideologies, but a superior status that human beings strive to capture or reach. Expansion of choices or freedoms and the elimination of poverty, inequality, etc. are the processes that convey people to the development. The policies and programs drawn up to achieve the improvement of so-called choices or freedoms are the instruments that expand the processes. These processes will end when the entire human society reaches the so-called pinnacle of development.

Introduction

During their entire lifetime, from birth to death, people are constantly striving to collect and achieve material and non-material benefits to fulfill their desires and needs. However, it is very rare to see someone who is entirely satisfied with this process. Meanwhile, enormous variations in the living standards could be observed among peoples, families, countries, etc. Though very few families enjoy comfortable lives with high income and wealth, big houses, luxury motor vehicles, high quality clothes and other amenities, plenty of food, good health and so on, majority of families in the same country generally live on very little income, poor housing, no vehicles, inadequate food, while wearing rags, and in poor health condition. Whereas many

families in European countries enjoy comfortable lives, the living conditions of many families in the developing countries of Asia and Africa are intolerable. The people and families who enjoy comfortable lives still strive to earn and collect more material and non-material assets. At the macro level, many developed countries are maintaining most of the important socioeconomic variables such as economic growth, employment, income distribution and living standards at a high level, whereas many developing countries suffer from low economic growth, high level of unemployment, widespread poverty and social inequalities. Moreover, throughout the seven decades following World War II, only a very few countries were able to achieve “developed” country status, with the rest continuing to remain developing countries. Though they are still referred to as “developing” countries, they have achieved a relatively higher level of material progress. This labelling will continue without an end since the desires and aspirations of human beings are unlimited in nature. Further, no one believes that human society will either become a utopian type or a communist type, where all people enjoy equal living standards. Therefore, economists, policymakers, development activists and others will continue to struggle with these problems. This will lead to the development of a logically rich body of literature on the subject of development and the behavior of mankind and national economies.

Within this context, a number of questions generally arise. Some of them are: what are the reasons behind the disparities among families and among countries? How can we understand this situation? Is there a relationship between these disparities and the process of development? In a broader sense, why are some countries affluent while others are poor? Why are some countries categorized as developed and others as developing or underdeveloped or less developed? Is development good for everyone? Among these many questions, this paper endeavors to address a very common problem; i.e. have we understood what “development” is accurately?

What is development?

Development is an all-encompassing word, which is frequently invoked in every discipline, policy dialogue, as well as day to day happening. In fact, this word is used more frequently in developing countries than in developed countries. There are so many institutions, organizations and departments that have the word “development” as part of their name in developing countries (Dhal, 1997). A good or possibly bad example of this is the Development Lotteries Board that is involved in selling lottery tickets in Sri Lanka.

The term “development” is polysemic, i.e. it has many meanings. It is a term that is capable of giving variety of meanings (Lord Robbins, 1966). Mostly, it refers to positive changes or improvements. Over time, understanding of the term “development” has been broadened to cover numerous concepts. Although at present it is generally used by economists to describe changes in the living standard of human beings, its usage is not limited solely to this economic phenomenon but rather it applies to a multidimensional process that involves changes in the entire social system (UNDP, 1990). In relating to human society, it covers changes in the material indicators such as GDP, GNP, individual income and wealth, local and foreign investments as well as more comprehensive qualitative measures such as poverty, inequality, self-esteem, dignity, happiness, democracy and freedom. As a broad dynamic process, development means different

things to different people. It defines different individuals, organizations, firms etc. in different ways based on the disciplines, perceptions, associated contexts, experiences, political ideologies, value judgments and so on. Thus, it is impossible to give a general answer to the question “what is development?” (Dhal, 1997). Generally, as the term “development” covers many fields of studies and disciplines that touch upon the behavior of human beings, it has accumulated a vast body of literature around it, over the course of centuries.

As per the Western discourse, development means a qualitative improvement in the well-being of people. As P. Routledge (1995) highlighted, the term development conveys a feeling that something has changed and that this change implies betterment, advance, optimism, progress and a general improvement of the human condition. However, these explanations do not do justice to what the term “development” really means. In fact, it is something broader than that! As D. Seers (1969) highlighted, “development is inevitably treated as a normative concept, as almost a synonym for improvement”. Then the question arises as to who determines what is improvement and what type of improvements should be regarded as development? In a broader sense, some have understood development as a social change (Apter, 1987; Kulkarni, Ranjan, 1992). The UNDP (1990) clearly emphasized that “people are the real wealth of a nation” and “the objective of development should be to create an enabling environment for people to enjoy long, healthy and creative lives”, and also that “development is primarily and fundamentally about people” (UNDP, 2010). These declarations clearly affirm that the changes or improvements that take place through the process of development are associated with human lives. The second question that arises is what type of change is desired? The reason for asking this is because improvements can take place in many fields, for instance in the field of medical treatment as well as in the production of nuclear weapons! However, a third question still remains and that is “What type of improvements?”.

Economists have used different working definitions for development at different times depending on the tasks that they faced. In the policy discourse, understanding more precisely the meaning of the term “development” is very important because it helps policymakers to design appropriate policy measures to achieve their goals. As per D. Seers (1969), various problems can arise during the process of development and to overcome them we have to keep on the improving policy. In order to do this, we have to first identify our goals, formulate suitable measures of progress, and judge the relative importance of various problems competing for attention.

Development as Economic Growth

After World War II, the process of development became a prominent practice in the countries of Asia, Africa, Latin America, the Caribbean and the South Pacific, which had all been categorized as the Third World, the South, less-developed countries, or as developing countries. Leaders and policymakers of these countries kept striving to formulate and implement a range of policies and programs to achieve their development targets. Until the 1970s, development was understood purely in economic terms, when it was assumed that increasing the production capacity of a nation would automatically improve the quality of life of the people through trickle-down effect.

Development was measured in relation to the income per head and as the ready availability of goods and services as distinct from the experiences or satisfactions felt by the people (Lord Robbins, 1966). The growth of real gross domestic product (GDP) or sometimes gross national product (GNP) was considered as development. Indeed, this line of thinking is not new to economists, because the origin of economics was based on wealth. The classical economists defined economics as a study of the nature of wealth and the factors responsible for the generation of wealth within a nation. Neo-classical economists have said that economics is the study of mankind and the material requisites essential for its well-being.

The growth ideology was favored by the World Bank too. Real GDP or GNP increases only when the volume of output increases. Accordingly, GDP/GNP growth rate as well as GDP per capita were used to measure the progress of development. During this period, quite unintentionally, economic growth became synonymous with development. According to this ideology, it was believed that in the case of a stagnant economy, boosting the growth rate for several years continuously will assure the well-being of the people due to the trickle-down effect (Todaro, 2003, p. 50). However, as ascertained later from the experience gathered, this was one of the big mistakes made by economists and policymakers.

In the hope of enjoying benefits of growth, less developed countries focused mainly on growth oriented economic policies. In this endeavor, rapid industrialization was seen as the motive power required to accelerate growth. When the industrial sector was given priority in the policy arena, it was expected that the service sector that is closely associated with the industrial sector would also become more robust. In fact, this happened in many developing countries but at the cost of the agricultural sector, which constituted the main livelihood of a majority of the rural inhabitants of those countries. Due to these changes it was expected that the importance of the agricultural sector in generating national income would decline gradually, while the share of the industrial and service sectors would increase. As a result, the leading role of the agricultural sector in export earnings and providing employment was usurped by the manufacturing and service sectors. This ideology further supposed that this process would finally bring benefits to the masses in the form of more employment and better education, health, housing etc., which are known as non-economic social aspects of the people. The changes that are brought about in the entire economy and human lives through this process is known as “economic development”. Economic growth and economic development tended to reinforce each other. When an economy grows continuously, the structure of the economy will change. When structure of the economy changes, it will lead to an increase in the production capacity of the economy. The reality though is that economic development will not necessarily improve the quality of life of the people.

From raw growth to growth with equity

This situation that prevailed in many developing countries in the 1970s forced economists, policymakers, decision makers, etc. to rethink the meaning of development, as well as to reorder the development priorities.

By the 1970s, many developing countries were able to realize the growth targets, thereby achieving attractive material progress. In the 1980s and 1990s the national income of some

developing countries increased significantly. The structure of the economies of those countries changed notably and industrial and service sectors came to the forefront. However, living standards of a large part of the common people of those countries had not improved as expected. Instead, it was common to see increasing unemployment, widespread poverty and increasing inequality in income distribution (Todaro, 2003). The situation further deteriorated due to the slow or negative growth of GDP in the 1980s in many developing countries. Meanwhile, most of the developing countries that had implemented growth-oriented strategies using money taken from countries with surplus capital and from international financial institutions failed to make the repayments due to various reasons, and as a result fell into a “debt crisis” in the 1980s. The World Bank and IMF then had to introduce a comprehensive policy package known as “Structural Adjustment Program – SAP” in the 1980s to help these countries.

In fact, the problems faced by developing countries were the inevitable outcome of their policy orientation. Unfortunately, except for focusing on material growth, the growth ideology of development did not pay necessary attention to important social aspects such as unemployment, inequality and poverty that affected well-being. The appearance of these social ills contradicted the theoretical belief that the benefits of growth will trickle down to the masses. So, in practice, things did not happen as expected. Another very important point was that policymakers, economists, as well as development agencies etc. either purposely or accidentally overlooked the key weakness of relying only on GDP or national income growth. GDP or national income growth figures do not give any indication of the distribution of income or the actual beneficiaries of this growth.

The prevailing situation proved that economic growth alone cannot improve the living standard of the masses. Indeed, it is obvious now that the process of development consists of many aspects other than economic growth. As highlighted by J. Dhal (1997), economic growth is not synonymous with development, but it is only a means to achieve the development goals. This was pointed out by Sir Arthur Lewis even as far back as in 1955 in his book “The Theory of Economic Growth”. Nevertheless, economists continued to focus on increasing national income because, according to D. Seers (1969), it provided a convenient basis to quantify, analyze and build models. Further, he highlighted that this resulted in confusing development with economic development and economic development with economic growth.

According to D. Seers (1969), poverty, unemployment and inequality are the three elements that development is expected to eliminate. Fifty years ago he clearly pointed out that:

The questions to ask about a country’s development are therefore: What has been happening to poverty? What has been happening to unemployment? What has been happening to inequality? If all three of these have declined from high levels, then beyond doubt this has been a period of development for the country concerned. If one or two of these central problems have been growing worse, especially if all three have, it would be strange to call the result ‘development’, even if the per capita income has doubled.

This clearly indicates that poverty, unemployment and inequality are the central factors that determine the well-being of the people of a country. Further, he added that unless the planning is done with the aim of reducing poverty, unemployment and inequality, it cannot be considered as

a development plan. However, this does not mean that in the development process national income or GDP growth is totally worthless. Growth of GDP or national income has a significant role in augmenting the potential for development. As UNDP (1990) highlighted, “people also want higher incomes as one of their options. But income is not the sum total of human life”. The situation that existed realistically illustrated that development is not simply limited to the growth of GDP or national income but is a multidimensional process involving changes in the entire social structure. In the 1990s the World Bank gave emphasis to the other dimensions such as better education, higher standard of health and nutrition, less poverty, a cleaner environment, better quality of opportunity, greater individual freedoms, and a richer cultural life (World Bank, 1991). In fact, this was a crucial transformation, because the World Bank is one of the pioneer forces that propagated the ideology of GDP growth for development and provided the theoretical, technical, financial, and consultative assistance to accelerate growth in developing countries.

In order to address the emerging issues such as poverty, inequality and unemployment, it was necessary to implement income redistribution strategies in combination with growth strategies. Inspired by this line of thought and assisted by international organizations, the economists and development activists, etc. in many developing countries began implementing income redistribution measures in the form of various programs focusing on poverty alleviation, health service, education, housing, and different types of relief activities since the 1980s. Growth with equity has become the new face of development presently. Implementation of social “safety nets” in these countries is being supported by the World Bank too.

Development as a process of enlarging human choice and capabilities

The UNDP (1990) perceived development as a process of expanding human choices. This process has been defined as “Human Development”. It is a state or condition that involves more than maintaining a high GDP growth rate or high national income and so it also strives to reduce poverty and inequality etc. at the macro level by promoting the achievement of material possessions such as income, wealth, commodities, and capital accumulation at the micro level, while at the same time expanding the people’s ability to make choices. According to the UNDP, development is nothing other than improving the quality of life of people. Quality of life for them would be improved by expanding their choices. The choices are the essential qualities that people need to have a better life. The UNDP has outlined the three most important choices, which are, a) to lead a long and healthy life, b) to acquire knowledge, and c) to have access to resources needed for a decent standard of living. In addition to these choices, a range of other choices have also been mentioned. Those include broader parameters such as political freedom, guaranteed human rights and self-respect. As mentioned in the Report in 1990, human development has two sides. One is the formation of a person’s capabilities, which is “a set of vectors of functionings, reflecting the person’s freedom to lead one type of life or another” as A.K. Sen (1992, p. 40; 2000, p. 75) defined. For example, such qualities as improved health, knowledge and skills. Expansion of the capabilities of individuals and make use of same in various ways, improves the quality of life of people.

There is a close parallel between the views of UNDP and of Amartya Sen on development. A.K. Sen (2000, p. 3) argued that development is a process of expanding the real freedoms that people enjoy. Freedoms imply the capability to actively function in a society. According to the UNDP approach, expansion of choices builds the capabilities that are needed for better life, but that may not by themselves improve the quality of life, if those capabilities are not really functioning. According to Sen, functionings are the states and activities constitutive of a person's being while capabilities are the alternative combinations of functionings that are feasible for a person to achieve. Functionings are, in a sense, more directly related to living condition, since they are different aspects of living conditions. Capabilities, in contrast, are notions of freedom, in the positive sense of "what real opportunities you have regarding the life you may lead" (Sen, 1987, p. 36). This implies that choices themselves may not expand the quality of life of people. Hence, to achieve a better life, not only expansion of choices but expansion of realized choices, or in other words, realized freedoms are important. As Sen admits, growth of GDP or national or personal incomes are important to enable expansion of freedoms enjoyed by the people in a society. In order to attain the development goals, A.K. Sen (2000) mentioned that constraints such as poverty, tyranny, poor economic opportunities, systematic social deprivation, neglect of public facilities, as well as intolerance or over activity of the respective states should be removed.

Development as a superior status

All the ideologies on development are centered on the accomplishments of material and non-material social elements. As commonly accepted GDP or national income growth plays an important role as a means to development. Sen's ideology on development as the expansion of freedoms has broadened the scope of development. Since the desires of human beings are never satiated, the elements of development or freedoms, as defined by Sen, will keep on increasing. Based on this nature, development is judged as a process. However, if development is a state that the human being can reach (whenever!), there should be an end. Then, where is the end of this process? If we can create (anyhow!) a complete list, which includes all possible freedoms or choices a society could achieve, as Sen defined the list of functionings, and when the society has accomplished all these freedoms or choices at the optimum level, then can it be concluded that the society is developed? Just expansion of the ability to achieve choices or freedoms or eliminating poverty and inequality or reducing unemployment may not bring development to the people. Instead, all people in the society should realize or achieve these choices or freedoms. In this sense, one of the important questions that arise is: have all peoples in the so-called developed countries of the West or Europe achieved those choices fully? If not, how can these countries be labeled as developed? Undoubtedly, majority of the people in these countries have achieved relatively higher levels of material progress. But, in absolute terms, living standards of a significant part of the people in these countries are still relatively well below the norm. Meanwhile, these countries are constantly struggling to progress further, employing various strategies. This indicates that these countries have still not reached the state of true development.

What all these imply is that development is not a **process** as both traditional and modern intellectual views maintain but rather a **status**, which exhibits a superior level of quality of life! The choices according to the UNDP or the freedoms as Sen termed are the “processes” that people or societies utilize as the means to achieve this superior status.

The set of policies and programs on socioeconomic progress followed by a society leads to the processes of achieving freedoms or choices. Hence, these policies and programs are the means to achieve development. The achieved functionings or the choices or freedoms convey the society to the state of development. The association between means or instruments, process and development clearly portraits Figure 1 below.

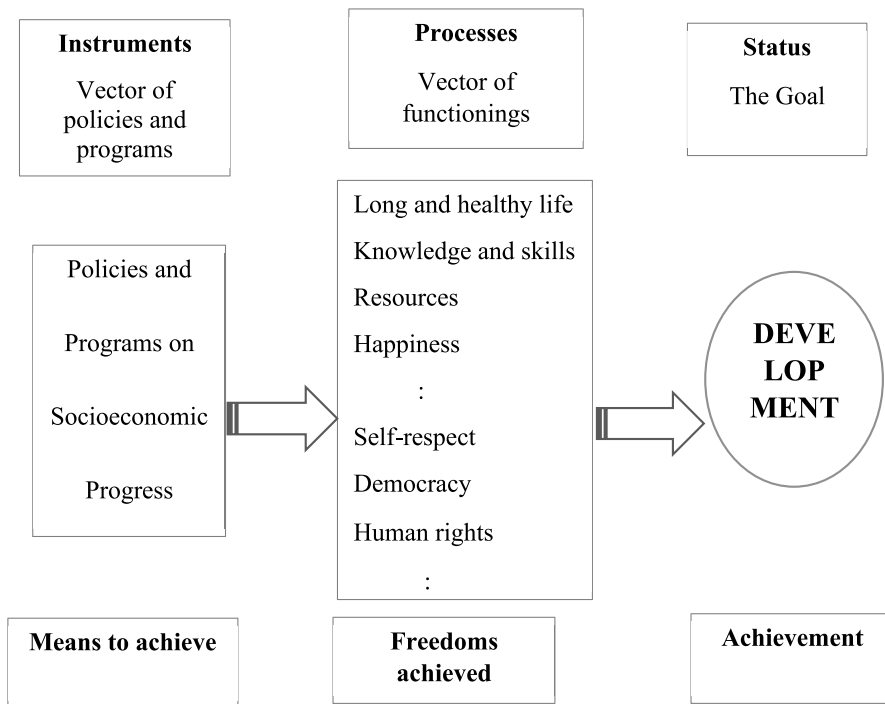

Figure 1. Association between instrument, process and development

Due to their mutual interdependence and interactions among individuals, families, societies, and countries in the process of improving their well-being, one cannot attain the status of “true development” alone. These single units can reach only up to the intermediate level of development.

Conclusion

The perceptions of development have broadened over time encompassing many aspects. Some of them can be empirically evaluated, such as income, wealth, consumption, shelter etc., while some others that cannot be quantified and measured such as self-esteem, dignity, happiness,

etc. Undoubtedly, the list will expand in the future, adding more and more aspects. Among the various accepted wisdoms, Sen's idea on the process of development is close to the reality though it is complex and hard to reach. However, all these explanations on development consider development as a process. As I perceive it, development is not a process but a superior status like "beatitude" (*nibbana*) in Buddhism, or "heaven" in Catholicism, which human beings strive to capture or reach. Indeed, that is true development. No one knows its exact shape or dimensions or colour etc. because it has a dynamic status. No one can set boundaries or limits to this superior status. When we reach up to a certain level of living, the goal will recede further just as with the horizon; although we can see what appears to be the end, when we try to come near it, the end moves further away encompassing new facets. All attempts that people make to reach this position are "processes". Expanding the freedoms or choices are the processes used to reach "development". These processes will end when the entire society reaches the state of "true development".

References

- Apter, D.D. (1987). *Rethinking Development: Modernization, Dependency and Postmodern politics*. London: SAGE Publications.
- Chambers, R. (1997). *Whose Reality Counts? Putting the first last*. London: Intermediate Technology Publication.
- Seers, D. (1969). The meaning of Development. Institute of Development. IDS Communication Series No. 44.
- Dhal, J. (1997). *Cry for Water: Perceptions of Development in Bniga District in Zimbabwe*. Sweden: School of Economics and Commercial Law, University of Gothenburg.
- Kulkarni, G.S., Ranjan, R.S. (1992). Perceptions of development as empowerment In: M.O. Cinnéide, S. Grimes (eds), *Planning Development of Marginal Areas* (pp. 135–142). Center for Development Studies, Social Science Research Center: University Collage of Galway.
- Lord Robbins (1966). *The theory of Economic Development in the History of Economic Thought*. Macmillan: St Martin's Press.
- Routledge, P. (1995). Resisting and reshaping the modern: social movements and the development process. In: P. J. Taylor, M.J. Watts, R. J. Jhonstan (eds), *Geographies of Global Change: Remapping the World in the Late Twentieth Century* (pp. 263–279). Blackwell. Oxford.
- Semasinghe, W.M. (2016). *Growth, Pro-poor Growth, Inclusive Growth and Poverty*. SAMPRASADANA, Department of History: University of Kelaniya.
- Sen, A.K. (1987). *The Standard of Living*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sen, A.K. (1992). *Inequality reexamined*. Oxford University Press.
- Sen, A.K. (2000). *Development as a Freedom*. Oxford University Press.
- Todaro, M.P. (2003). *Economic Development*. England: Addison Wesley Longman Limited.
- UNDP (1990). *Human Development Report – 1990*. New York: Oxford University Press/ Oxford.
- UNDP (2010). *Human Development Report 2010: The Real Wealth of Nations – Pathways to Human Development*. New York. Retrieved from: <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-report-2010>.
- World Bank (1991). *World Development Report*, New York: Oxford University Press.

Preventive diplomatic activities as a modified way of peaceful settlement of disputes at the beginning of the crisis in Yugoslavia

MARKO AĆIĆ
PHD

University of Business Studies Banja Luka
e-mail: acicdominus@gmail.com

Keywords peaceful settlement of disputes, international organizations, preventive diplomacy, Yugoslavia

Abstract This paper will highlight, among other things, the most significant features of the peaceful settlement of disputes in international legal practice. In order to point out the connection between peaceful dispute resolution and preventive diplomacy, it will be necessary to point to certain theoretical views. Nevertheless, the early institutionalization of the holders of these activities, as well as the prominent role of internal organs for maintaining international relations, in these or similar situations, over time, there have been certain changes caused primarily by the spread of influence in addition to the state, and to other entities of international law. It is the emergence of international organizations that modifies both the holders and the activities available to them, all with a view to preventing conflict. Using a comparative and historical method, we will try to point out, on a specific example, analyzing the crisis in the former Yugoslavia, that some of the traditional peace-diplomatic means have been transformed into preventive diplomatic activities and what peculiarities did they contain. A particular example will point out their weaknesses as well as the consequences they have caused for the legal, and economic and other systems of the former Yugoslavia.

Introduction

No matter what period of state development and law we are talking about, there were always individuals or institutions whose intention was to try to resolve disputes without resorting to the use of force. Development of international law and the adoption of numerous documents of universal and regional character, primarily: The United Nations Charter of 1945; The European Convention on the Peaceful Settlement of Disputes in the Council of Europe in 1957, the Convention on the Law of Treaties and 1969 and the fifth principle in the 1975 Helsinki Final Act, the ban on the use of force has become a cogent norm. The content of these documents was also influenced by

the fact that the two World Wars produced such far-reaching consequences that any use of force and recourse to war was considered in theory and practice as a general threat to peace.

Depending on the extent to which the opposing parties were equal, the possibility of resorting to this method was increasingly certain. Reinforcing the institutions of the state, the advent of the principle of good neighborly relations, peaceful settlement of disputes is gaining increasing importance in documents of regional and international character.

Regardless of the different theoretical classification of means for resolving disputes, we must conclude that between large number of them there is formally and little substantive difference, keeping in mind especially their origin, duration and the objectives to be achieved. On the other hand, while the leaders of these activities were mostly distinguished individuals or representatives of internal bodies for maintaining international relations, it has to be noticed that by institutionalizing international organizations and their representatives, based on the founding documents of these organizations, they also played a significant role in this process. The subject of our analysis in this paper will also be the specific conditionality of all the above factors who, through the available means of peaceful settlement of disputes, have tried to act preventively in the face of the coming crisis in Yugoslavia. This crisis, as we have unfortunately seen, caused major disturbances in the Balkan Peninsula and whose consequences are still formally and truly lasting today.

On the other hand, preventive diplomatic activities were, in a specific way, governed by customary and moral norms that have always been present in relations between countries. Particular emphasis was placed on their application between one or more warring parties undertaken as an initiative of one of them or as “good third-country services”. In order to make it clearer in terms of how the implementation of these activities came about shortly before the larger scale of the conflicts in Yugoslavia, it is necessary to first point out the theoretical foundations for the peaceful settlement of disputes. One has to bear in mind that in the preventive diplomatic activities there are several elements of the very definition of the means for peaceful settlement of disputes that international law recognizes today in its theory and practice.

Peaceful settlement of disputes as a basis for preventive diplomacy

The need to overcome disputes or conflicts between one or more states using peaceful means is recorded very early in the external relations of most states. Nevertheless, when discussing the differences in theory between conflict and dispute, without going into further elaboration, we consider it necessary to point out here that “in conflict, the feeling of hostility is almost inevitable and continues after the dispute has been resolved” (Collier, Lower, 1999, pp. 1–5). Regardless of which of these manifested forms of conflict were involved, both concepts are connected by the fact that, from their first occurrence, sending envoys with messages of peace was the customary norm, which will only later experience its legal codification. Unfortunately, the forces of customary norms and the practice of wars in the first centuries of the development of human society have often left attempts at peaceful settlement of disputes to no greater effect, since these conflicts aimed at the uncompromising destruction and enslavement of the invading state or territory.

No matter how disputes are defined or divided, according to H. Lauterpacht and L. Oppenheim, there are three main types of disputes:

- legal,
- political,
- those that we in some way relate to some of the conflicts of interest.

According to the opinion of these distinguished theorists of international law, this division is also regarded as “part of positive international law” (Oppenheim, Lauterpacht, 1948, pp. 4–24).

At the end of the XIX century, the first of the conventions to deal with the process of peaceful settlement of disputes was adopted, which put focus more heavily on this often-current issue in relations between states. The place of origin of this convention – the Hague and Europe – is not accidental. It was the European continent whose soil is probably driven by the largest number of wars between states that have emerged throughout history. For all these reasons, “Europe has had to endeavor to end centuries-old confrontation and, in the light of the lessons of the past, to permanently ensure peace and stature as the most important and sensitive issue in the history of the international community” (Barić-Punda, 2005).

Over the time, the means of resolving such disputes will receive further classification, although many will be very similar in origin and duration. Numerous authors, referring to the involvement of the League of Nations and the United Nations, gave their views on these significant instruments for overcoming conflicts in relations between entities of international law. Their first distinction concerns a strict division, into peaceful and forced ones. As in most international documents, the threat of using force is reduced to only extreme cases, the subject of our further analysis will be precisely this second category. The latter were established in the formation of international organizations of a universal character and with the same purpose as the peaceful means which is preservation of peace. They are linked to various organized forms at the international level that place the issue of collective security at the center of their activities.

According to the aforementioned, Professor Kreća believes that “peaceful means of dispute resolution are usually diplomatic and judicial. The difference between them lies in the process, the choice of sources for adjudication, and finally the extent to which the parties to the dispute are obliged to accept the decisions arising from the process” (Kreća, 2012, p. 730). The most important types of diplomatic means to resolve disputes like this jurisprudence ranks: good services, mediation, direct character diplomatic negotiations, conciliation and various types of inquiry committees. On the other hand, litigation is considered to be proceedings before international courts and several types of arbitration. It is important to emphasize that „the means of peaceful settlement of disputes that have emerged under international law are only made available to the parties to the dispute, but they are not obliged to use them, since the will of the parties themselves is necessary for their usage” (Andrassy, 1971, p. 461).

The intertwining of the definitions of the means for the peaceful settlement of disputes points to the great similarities they have with the work of preventing diplomacy. Thus, direct diplomatic negotiations are, by their legal nature, an independent means of dispute resolution. Which, in addition to their flexibility, also form an integral part of all other means, such as good services and mediation. In relation to the said, good services and mediation are considered by many to be synonymous. However, it is necessary to emphasize that the essence of good services is the involvement of a third party as to bring the conflicting parties to the negotiating table, but it

is clearly emphasized that such negotiations do not involve the party that brought the conflicting parties together. On the other hand, reconciliation represents the ability of the opposing parties to approach an individual or a commission who, entering into the facts of the dispute but also the legal facts, drafts a proposal for a solution. "Within the reconciliation, elected commissions can call witnesses and take certain measures for the purpose of investigation, in which these commissions approach the proceedings of the courts, but get away from it by submitting only ordinary motions that can be imbued with fairness and seek a conciliatory solution beyond dispute" (Le Fir, 2010, p. 378). This proposal is essentially non-binding in nature, which is also the basic difference between conciliation and arbitration.

Bearing in mind the above, it follows that in addition to the characteristics of good services, mediation¹ is characterized by the active involvement of a third party whose proposals in the negotiation process do not in any way bind the parties to the dispute.

Finally, the commission of inquiry, as its name implies in their structure, would have, in addition to the above, the identification of some of the factors or facts that are the subject of the dispute, which, among other things, is defined by the agreement of the parties, in addition to the composition of the committee and its work. In theory of international law, we often find that there is an equivalence between good services and mediation. If, for the purposes of this paper, mediation and preventive diplomatic activities are put into relationship and viewed as a means of achieving the same goal, the legal basis for the use of both of these means could be found in the Hague Convention on the Peaceful Settlement of Disputes². It does not really distinguish between good services and mediation. Although we must state that the Convention itself is not completely clear, which opens the possibility for other theories that view them as two phases of the same procedure. And in this way, the aforementioned means again achieve the same goal, only in this case not one or the other, but one after the other. The American Treaty on the Peaceful Settlement of Disputes of 1948 also defines good services and explains them as: "An attempt by one or more non-party U.S. Governments, or by one or more prominent citizens of any non-party U.S. State, to bring the parties to the dispute into contact so as to enable them to reach an adequate solution"³. By way of comparison, The Hague Convention on the Peaceful Settlement of Disputes of 1907 defines mediation by Article 4 in the sense that it is a procedure consisting of reconciling conflicting claims and appeasing the feelings of resentment that may arise between the parties to the dispute.

¹ History records the first manifestation of mediation that was declared at the 1856 Paris Congress, further formulations of the notion of mediation were elaborated at the Hague conferences to take their final form through the League of Nations and the UN.

² Those documents are: Briand-Kellogg Pact of 1928, as well as the members of the First Hague Conference of 1899, as well as later in the Manila Declaration of 1982 on the Peaceful Settlement of Disputes, and the 1991 UN General Assembly Declaration of Principles on International Relations of the Peace and Security, the Millennium Declaration of 2000, etc.

³ See more about this contract in: U.N.T.S., Vol. 30, p. 55.

Shaping the concept of preventive diplomacy

By analyzing good services and mediation, it can be concluded that there is a more active role of the third party trying to mediate in mediation. In addition to the aforementioned Hague Convention, the legal basis for other forms of preventive action can be found in other provisions of relevant international instruments. Of all the conflicts that have erupted since 1989, none have posed as serious challenge to the international community as the conflict in former Yugoslavia. Therefore, a number of ways have been developed to address it. Individuals, former officials, individual states, groups of states and international organizations have all tried some sort of mediation – unfortunately, without much success (Bercovitch, 1996, pp. 7–8). Our field of interest will be especially preventive diplomatic activities undertaken by individual International Organization and individuals, regardless of whether the representatives of these IO or internal bodies are in charge of maintaining international relations. In order to better understand this specific preventive diplomatic action in this case, the theoretical foundations of preventive diplomacy should be briefly looked at.

The development of the idea of preventive diplomacy activities

In relation to multiple attempts to define terms related to preventive diplomacy, the one that came up under the auspices of the UN seems most appropriate. With the endorsement of the UN Secretary-General, Boutros Boutros-Ghali, at the end of the twentieth century, through the document “Program for Peace” the aforementioned definition is reached and it says: “Preventive diplomacy is an action to prevent the outbreak of disputes between the parties, to prevent existing disputes from growing into conflict, and to limit the spread of these consequences when they already occur” (Lotovinov, Morozov, 2000). From this definition of preventive diplomacy, the most important elements could be extracted, such as: conflict recognition, conflict prevention, conflict resolution, peacekeeping and normalization of post-conflict relations. For each of these elements to be achievable in the theory of preventive diplomacy, various instruments have been formulated, ranging from political, legal and military to economic and those considered by the theory to be backward. In this section, which summarizes the essence of the theoretical concept, it is considered important to note that the elements and instruments of preventive diplomacy have another important feature, namely that they are largely dependent on the choice of subjects to work on their identification and implementation. As the most important categories of subjects of preventive diplomacy, the theory knows precisely the most important subjects of public international law, namely the states and international organizations. However, it should be noted that in addition to them, subjects in certain conflicts can be considered: individuals, national minorities, ethnic groups and even entire nations.

The theoretical concept defined in this way and in its implementation should be closely followed with the activities of UN Secretary-General, Boutros Boutros-Ghali. It should be noted that he based his position partly on the idea of another UN Secretary-General, Dag Hammarskjöld⁴.

⁴ He interpreted the term in the context of the possible role that the UN could play in the then system of relations in the international community, which were divided on a bipolar basis.

Although it must be clarified that the very concept of preventive diplomacy is a mode of action not provided for in the UN Charter, but has emerged in its comprehensive practice as one of the most significant IOs. From the proclaimed Hammarskjöld approach, “The United Nations, starting with the Middle East crises of 1956, the Laos crisis of 1959, the Congolese crisis of 1960, etc. to this day, have intervened in a number of situations around the world, setting up observation and other peacekeeping missions, often involving very numerous and powerfully armed formations under the UN flag and leadership” (Rakić, 2009, p. 74).

The question is: what led Secretary-General Boutros Boutros-Ghali to become interested in such possible UN action? These could certainly be new types of conflict that arose after the end of the Cold War. “The end of the Cold War created a new geopolitical environment, and spawned many new types of internal conflicts, that outnumbered conventional wars between states” (Sahadžić, 2009). In relation to such wars, which differed significantly in character from those waged to the beginning or during the Cold War, the theory was to provide a framework for dealing with them. Legal writers and theorists “have faced the need to develop new knowledge and to seek ways to manage such conflicts before they develop into a high level of violence. Because once it is manifested, it becomes much more difficult for members of the international community – the UN, regional organizations, individual states to effectively resolve the conflict and establish peace” (George, 1999, p. 10). What is special about this period after the end of the Cold War is that the number of conflicts was steadily increasing and that they had both ethnic and national problems for its cause. In this context, B.W. Jentleson points out that examples are also given by “Croatia, Bosnia, Somalia, Rwanda, Nagorno-Karabakh, Chechnya, Tajikistan, Kurdistan – the list continues and includes over 90 armed conflicts since the fall of the Berlin Wall, out of which most were ethnic conflicts” (Jentleson, 1996, p. 18).

With the collapse of the bipolar structure, preventive diplomacy is gaining new contours in its development and acting as a means of attempting to peacefully resolve conflicts with, as we have seen, an active third-party mediation role, whether we mean the state, the IO or an individual. In 1992, as previously emphasized, the UN issued a document called the Peace Program⁵ which gave the definition⁶ and the concept of a new preventive diplomatic policy to the UN. This program was highly respected in international circles and offered new hope for the peaceful settlement of disputes that had been announced, and was possibly as an opportunity to prevent the spread of conflicts that had already arisen. “After the United Nations Secretary-General, Boutros Boutros-Ghali, came before the UN Security Council in 1992, preventive diplomacy from a political idea was transformed into a political agenda of global society” (Vitrović, 2003, p. 34). According to some authors, such as V.Y. Ghebali, the concept of preventive diplomacy is in close connection with concepts such as “peacemaking, peacekeeping, peacebuilding and peacemaking” (Ghebali, 1998).

Summarizing the purpose of preventive diplomatic activity, it seems most appropriate for us to agree with George’s comment that “the essence of preventive diplomacy in the future is not only the need to achieve early warning at the outset of conflict, but also to respond quickly and effectively to prevent conflict, and to prevent high degree of violence” (George, 1999, p. 10).

⁵ See more: <http://www.cfr.org/peacekeeping/report-un-secretary-general-agenda-peace/p23439>.

⁶ The UN Peace Program defines preventive diplomacy as the action of preventing disagreements between the parties and preventing those same disagreements from becoming conflicts and allowing others to spread as they arise.

International organizations as carriers of preventive diplomatic activities in Yugoslavia

The UN, acting on the basis of the UN Charter, namely Article 2, indents 3 and 4, then indirectly on the basis of Chapter VII, certainly tried to take preventive measures on the territory of the former Yugoslavia. "It can be concluded from the large number of cases in which the international community has had the opportunity to act by preventive diplomacy, to limit, if not prevent, conflicts, it turned out that the attempts have been shown to be inappropriate, wrong or completely absent" (Sahadžić, 2009, p. 127). The first major failure in the implementation of preventive diplomatic activities was experienced by the UN together with the OSCE in the area of the former Yugoslavia. Their attempts to keep peace between the warring parties have not had much success. Notwithstanding well-established theoretical views, it has been shown that the UN Mission: with unclear mandate, insufficient technical and military equipment, with a shortage of forces present on the ground and with a significant lack of permanent political support from major UN bodies – could not have produced a better result.

On the other hand, if we interpret the resolutions that dealt with the Yugoslav crisis and the need to resolve the conflict peacefully, we can emphasize that greater efforts have been made. The number of resolutions adopted for this purpose (2 in 1992, 23 in 1993 and 16 in 1995) concerning the Yugoslav crisis, unfortunately, did not help much in defining more precisely the mandate of the UN forces which were located in the area affected by the conflict. The specificity of the determination on the Yugoslav crisis was that it was brought under Title VII of the UN Charter, which opened the door for the direct application of violent and not just political measures, also in the text of these resolutions there "is a noticeable oscillation of the positions of the Security Council regarding the Yugoslav crisis. The US and other forces have approached the crisis in a controversial way, which has also been highlighted in addressing resolutions" (Vasić, 2010, p. 200).

The task set to be carried out by UN Special Representatives, Cyrus Vance and Lord Peter Carrington, did not produce major results, and there was also disagreement about ending the crisis within certain European countries. In addition, it must be emphasized that individual countries such as Germany and the Vatican, despite the consensus decision of all warring parties, amongst the first, recognized the independence of illegal secession of Croatia and Slovenia. S. Touval also gives a good explanation that supports our views, stating what caused the UN mission to fail in the former Yugoslavia. According to her, "this was primarily because the international community did not have clear goals, its messages were unclear, vague and ambiguous; efforts lacked credibility; mediation failed because the West lacked effective levers to resolve the crisis" (Touval, 1996, pp. 403–417).

KEBS/OSCE had more success. It based its activities on the 1992 Hague Document. The measures it applied were fully in line with the purpose and measure of preventive diplomatic activity. At a meeting of the KEBS Ministerial Council in 1991, a decision was made to support the preservation of the unity of Yugoslavia. However, the intertwined system of relations between the EC Member States and the largely overlapping KEBS has led to the tacit recognition of secession.

The EU also had little success resolving the Yugoslav crisis for slightly different reasons. In addition to the changes already made to the policy towards the SFRY after the breakup

of the Warsaw Pact, this failure was also limited by other factors. The EU felt that the conflict would not widen and would resolve itself, especially if the separated members of the Yugoslav Federation were swiftly acknowledged, which proved to be the misjudgment. In addition, EU's attention was more drawn to the unification of Germany than the collapse of Yugoslavia, where the Maastricht negotiations and the "tidying up of its own yard" further distracted it from greater and more successful engagement.

Individual carriers of preventive diplomatic activity in the Yugoslav crisis

The first action that can be considered as preventive diplomatic activity has been entrusted to individuals as subjects and the holders of these activities was the visit of the most responsible people of the European Community, Jacques Delors and Jacques Santer, in Belgrade at the end of May 1991. The visit was intended to persuade "the leaders of the republics of that time to reach a political agreement which would have been financially supported by Brussels". There were two things to the content of this arrangement:

1. A political decision to declare Yugoslavia an associated member of the EC, outside the ordinary procedure.
2. 5.5 billion dollars program envisaged as a financial injection of the implementation of the Ante Marković government program (Štavljanin, 2008).

According to Dizadrević, the reason why it was not adopted was Tudjman's statement that "a historic moment has arisen to restore Croatian statehood after a thousand years and that he will not enter into such talks disregarding multibillion offer. On the other hand, Milošević refused, saying that he wanted nothing less than a modern and solid federation, governed by Belgrade. The second reason was that the offer was late. The process that led to the already inevitable disintegration of Yugoslavia had gone so far that, realistically, it was impossible to come to an agreement of this kind and to get hold of that anchor of saving Yugoslavia" (Touval, 1996, pp. 403–417).

The next in this series of preventative activities was connected to Foreign Ministers De Mikelis-Poos and van den Broek to solve the Yugoslav crisis. We link their engagement to 28th June 1991, when the EC summit decided that they, as foreign ministers, should be sent and try to act preventively and stop the conflict from spreading. The meeting at Brioni convened on their initiative followed shortly after the unilateral declaration of independence of Croatia and Slovenia on 25th June 1991 and after 27th June, when the armed conflict began in Slovenia. The epilogue to this meeting was adopting a joint declaration on the peaceful resolution of the crisis and an agreement on a three-month moratorium on decisions on the separation of Slovenia and Croatia (Carević, 2003, p. 250). Although this was a principled decision also confirmed by the European Parliament on 9th July 1991, it should be noted that shortly thereafter there was a breach of these documents and the final failure of this preventive ad hoc EC activity, primarily due to the meritorious change in the German course, as well as decisions of other European countries, i.e. Austria, Hungary and the Vatican, who failed to respect on agreed policies and directives.

It should be noted that both Croatia and Slovenia failed to comply with given words in the Brioni meeting. The EC plainly observed these events and wrongly concluded that Slovenia did not

significantly exceed its commitments, which added additional energy to the Slovenian parliament to declare independence on 8th October, in the wake of tacit support from the EC. In addition to these activities, the EU has, with the “full authority of the OSCE, created ad hoc institutions, including the Conference on Yugoslavia, which began in The Hague and continued at Brioni, London and Geneva, and the Arbitration Commission within the Conference” (Kasagić, 2014, p. 119). In support of the above, prof. Rakić states in the context of the EU’s activities that: “after the beginning of the Yugoslav crisis, the EU very quickly opened the sides with the Yugoslav republics who carried out violent secession, thus also occupying a hostile attitude towards Serbia and Montenegro, which sought to preserve Yugoslavia. The vast majority of Western states take a similar stance, while the circle of countries showing an understanding of Serbia’s position remains small and not sufficiently influential” (Rakić, 2015, p. 11).

The impact of all IOs on resolving the crisis in the SFRY cannot be judged successful by measuring the results that preventive diplomacy needs to achieve. Untimely action, combined with unclear goals and indecisive political support, with the insincerity of individual states members of multiple IOs, such as Germany, caused the war to flare up to the point of being characterized as the most tragic post-World War II conflict in Europe.

Consequences of the breakup of the Yugoslavia as a result of failed preventive diplomatic activities

The breakup of Yugoslavia was manifested by numerous consequences and the creation of additional problems and changes. All of the above can be considered as a result of the failure of preventive diplomatic activities. These changes, as noted, have left an indelible mark on the state of mind of the inhabitants of the former Yugoslav republics, causing great mental and physical consequences. Wars, the development of a market economy, the stratification of society, growing consumerism, new forms of aggressive marketing and various types of media control and manipulation have succeeded in completely changing the social and cultural landscape of the entire region⁷. These consequences can be classified on the basis of several factors, which would lead to different results. Regardless of which criterion to choose, the following results would be observed: the dissolution of the Yugoslavia led to the formation of six independent and sovereign states that exist today. This process after the secession itself looked somewhat different, i.e. three different groups of states were formed in their creation, “the secessionist states, the states that formed the new state, the newly formed states” (Kuzmanović, 2002, p. 297). The first group would include Croatia, Slovenia and Macedonia, the second – Federal Republic of Yugoslavia, formed by voluntary association after the declaration of independence of Serbia and Montenegro, and in the third group, we would classify BiH as a sui generis state made up of two equal and state-owned entities of Republic of Srpska and Federation of Bosnia and Herzegovina. Only by a thorough analysis of the aforementioned consequences, it is noted that it is a great pity that the holders of preventive diplomatic activities, due to all the shortcomings previously mentioned, failed to accomplish their tasks.

⁷ The consequences of the breakup of Yugoslavia, <http://www.seecult.org/vest/posledice-raspada-jugoslavije>.

Conclusion

In conflicts of one or more states, whether legal or political, a large number of dispute resolution means can be applied. If those coercive means are excluded, which use in the event of a threat to peace is essentially authorized only by the UN Security Council, in accordance with Chapter VII of the UN Charter, we must state that today peaceful means still represent the greatest alternative to launching large-scale hostilities. Article 2 of the UN Charter itself moves us away from the threat of use of force, except when we have emphasized threats to peace and security at the international level, and this view from the most important UN document provided for itself the character of a peremptory norm. With all of the above in mind, it is concluded that no matter which of the peaceful means of dispute resolution is approached, their effect is certainly greater for both the parties to the dispute and the international community itself. However, by encouraging the end of the bipolar structure and the relationship of constant tension between NATO and the Warsaw Pact, and by creating various factors from the geopolitical environment at the regional and world levels, a new type of conflict developed that required specific methods of overcoming. Such conflicts, drawing on all the positive features of peaceful dispute resolution, have fostered the development of the concept of preventive diplomacy as a political agenda of a global society, which should be activated not only in an adequate period but also with significant UN support. From the example of the former Yugoslavia, it could be observed that although the holders of preventive diplomatic activities were different subjects: international organizations and prominent individuals, nevertheless, there was no presumed success. It is expected that international organizations, as one of the most frequent subjects of preventive diplomatic activities, drawing on the example of the former SFRY, have drawn adequate conclusions and that future preventive diplomatic activities will, individually or in synthesis, with peaceful means of dispute resolution give greater results. The consequences of repeating the same mistakes in the implementation of preventive diplomatic instruments and available peaceful means were extremely disastrous for the economic, scientific, sociological and the most important in the segment of the protection of fundamental human rights, emphasizing the right to life as a true and inalienable right.

References

- Andrassy, J. (1971). *Medjunarodno pravo*. Peto izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 460.
- Barić-Punda, V. (2005). *Mirno rješavanje sporova u savremenim Evropskim dokumentima*. Retrieved from: <https://hrcak.srce.hr/file/56336> (09.08.2019).
- Bercovitch, J. (1996). *Resolving international conflict*. London: Lynne Reiner Publishers.
- Carević, M. (2003). *The causes and consequences of the breakup of Yugoslavia*. Banja Luka: Faculty of Law.
- Collier, J.G., Lower, A.V.E. (1999). *The settlement of disputes in international law: institutions and procedures*. Cambridge: Oxford University Press.
- George, A.L. (1999). Strategies for preventive diplomacy and Conflict Resolution: Scholarship for Policy-making. *Cooperation and Conflict*, 39 (9), 10.

- Ghebali, V.Y. (1998). *Preventive Diplomacy as Visited from the OSCE, 3rd International Security forum*, Kongresshaus Zurich. October, 19–21. Retrieved from: http://www.isn.ethz.ch/3isf/online_Publications/WS5/WS_5B/Ghebali.htm (10.09.2019).
- <http://dordetomic.de/wp-content/uploads/2012/08/Kanzleiter-Tomic-2012.pdf> (10.09.2019).
- <http://www.inisbgd.co.rs/sr-YU/projekti/27-srbi-i-raspad-jugoslavije.html> (10.09.2019).
- <https://hreak.srce.hr/file/56336> (09.08.2019).
- Jentleson, B.W. (1996). *Preventive Diplomacy and ethnic Conflict: Possible, Difficult Necessary*. Institute on Global Conflict and Cooperation Policy Papers, No. 27, p. 6.
- Kasagić, R. (2014). *The Deceived People*. Banja Luka: Vaso Pelagić Literary Community.
- Kuzmanović, R. (2002). *Constitutional Law*, Banja Luka: Faculty of Law, University of Banja Luka.
- Kreća, M. (2012). *Medjunarodno javno pravo, Šesto izdanje*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Centar za izdavaštvo i informisanje.
- Le Fir, L. (2010). *Public International Law*. Belgrade: Faculty of Law, University of Belgrade, Publishing and Information Center.
- Lotovinov, V.I., Morozov, Y.B. (2000). *Conflict Prevention and Settlement with peacekeeping Forces*. Retrieved from: www.findarticles.com/cf (10.01.2019).
- Oppenheim, L., Lauterpacht, H. (1948). *International Law*, 7th ed. London: Longmans, Green & Co.
- Posledice raspada Jugoslavije*. Retrieved from: <http://www.seecult.org/vest/posledice-raspada-jugoslavije> (10.09.2019).
- Rakić, B. (2009). *Ensuring peace through international organization and integration of the countries*. Belgrade: Faculty of Law, University of Belgrade, Publishing and Information Center.
- Rakić, B. (2015). *European Court of Justice and Sanctions against Serbia*. Belgrade: Faculty of Law, University of Belgrade, Publishing and Information Center.
- Sahadžić, M. (2009). *Preventive Diplomacy in International Law and its Application in the Former Yugoslavia*. Retrieved from: <http://www.doiserbia.nb.rs/ft.aspx?id=0025-85550902112S> (10.09.2019).
- Štavljanin, D. (2008). Retrieved from: <http://www.slobodnaevropa.org/content/article/1046920.html> (11.09.2019).
- Touval, S. (1996). *Case Study. Lessons of preventive Diplomacy in Yugoslavia. Managing Global Chaos*. Washington D.C.: UN Insititute of Peace Press.
- U.N.T.S. (1949). Vol. 30, p. 55.
- Vasić, D.N. (2010). *Preventive diplomacy, theoretical concept, normative frameworks and political controversy*. Belgrade: PC “Službeni glasnik”.
- Vitrović, Z. (2003). *Preventive diplomacy – how to prevent conflicts and wars*. Beograd: Besjeda.

